

1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması

*İzzet Eroğlu**

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı'nı müteakip sona ermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sürecinde ve kurulmasından sonra milli egemenlik esas alınmış ve egemenlik ilkesi aklileştirilmiştir. Milli egemenlik anlayışı doğrultusunda Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde vatanının kurtuluşu sağlanmış ve akabinde milli egemenliği esas alan Cumhuriyet kurulmuştur. Bu bağlamda, 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi tarihimizde ilk defa gerçek anlamını bularak Cumhuriyet'in oluşmasının fikri temellerini atmıştır.

Kurtuluş Mücadelesi'nde milli egemenlik esas alınarak vatanın kurtuluşu sağlanmıştır. Atatürk'ün başlatmış olduğu Milli Mücadelede daima milli egemenlik fikri kurtuluş reçetesi olarak yayılarak halkın bilinçlenmesi sağlanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağılmasının da etkisiyle, milli egemenliğin tecelligâhı Büyük Millet Meclisi (BMM) 23 Nisan 1920'de açılmıştır.

20 Ocak 1921 tarihinde 1921 Anayasası dediğimiz Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabul edilmesi ile Cumhuriyet döneminin ilk anayasası ortaya çıkmıştır. Anayasa'nın 1. maddesinde egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait ol-

* TBMM, Yasama Uzmanı.

duğu ve yönetim şeklinin halkın kaderini kendisinin belirlemesi ilkesine dayandığı belirtilmiştir.

BMM, vatanın kurtarılmasına odaklandığından 1921 Anayasası, daha çok karşılaşılan sorunları çözmek amacıyla kabul edilen pratik bir yaklaşımın ürünüdür. Anayasa'da kısa bir şekilde devlet sisteminin ne olduğu ortaya konulurken hak ve hürriyetler konusundan bahsedilmemiştir. Anayasa'da insan hakları açısından önemli olan, milli egemenlik ilkesinin benimsenmesi ve kişiye bağlı idarenin kaldırılmasının örtülü olarak benimsenmesidir.

1 Kasım 1922'de Saltanat ve 3 Mart 1924'te Hilafet kaldırılarak insan haklarının gerçekleşmesini sağlayabilecek yönetim şeklinin aklileşmesi yolunda önemli adımlar atılmıştır. Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923'te ilanıyla adı konmamış rejimin adı konularak insan haklarının var olabileceği bir devlet sisteminin kurulması yönünde önemli bir hedef gerçekleştirilmiştir.

1921 Anayasası döneminde temel hak ve hürriyetlerin tanınmasından ziyade insan haklarının felsefi temelleri atılarak sonraki dönemler için elverişli bir ortam oluşturulmuştur. Bu dönemde insan hakları alanındaki en büyük yenilik olarak egemenliğin padişaha değil, millete ait olduğu kabul edilmiş; egemenlik dini hüviyetinden arındırılarak dünyevileştirilmiş ve insan haklarının ön plana çıkmasının önü açılmıştır.

Olağanüstü dönemde kabul edilen 1921 Anayasası, özellikle hak ve hürriyetler başta olmak üzere devlet ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Devletin ihtiyaçlarına yer veren ve toplumu yönlendirebilecek bir anayasanın yapılması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır.¹ Bu doğrultuda 1924 Anayasası olarak bilinen, 20/4/1924 tarihli ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu kabul edilmiştir.

Çalışmada 1924 Anayasası'nın insan haklarına ilişkin hükümleri, Anayasa'nın yürürlükte olduğu 1924 – 1960 yılları arasında çıkarılan insan haklarına ilişkin kanunlar ve bunların uygulaması ele alınacaktır. Özellikle insan hakları uygulamalarının tespiti noktasında anayasa hukukuna ait kaynakların yanı sıra, gerekli görüldüğu ölçüde, döneme ilişkin tarih ve siyaset bilimine ilişkin kaynaklara başvurulacaktır.

¹ A. Şeref Gözübüyük, Anayasa Hukuku, Güncelleştirilmiş 14. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, Mart 2006, s. 129.

2. 1924 Anayasası'nın Hazırlanması, Siyasî Felsefesi ve Getirdiği Hükümet Sistemi

Kurtuluş Savaşı'nın tamamlanması ile birlikte devlet sisteminin yapılandırılması çalışmalarına hız verilmiştir. Bu bağlamda 1921 Anayasası'nın zamanın şartları yüzünden temel hak ve hürriyetleri içermemesi, Anayasa'da eksiklikler olması ve Kanun-i Esasi'nin de yürürlükte olması sebebiyle 1924 Anayasası hazırlanmıştır. Hazırlanan yeni Anayasa 20 Nisan 1924'te kabul edilmiş olup 23 Nisan 1924 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

1924 Anayasası hazırlanırken milli egemenlik ilkesi temel ilke olarak kabul edilmiş ve Anayasa'nın hürriyet anlayışında doğal hak anlayışı dikkate alınarak hürriyetler formüle edilmiştir. Hürriyetin tanımı Fransız İnsan ve Vatanadaş Hakları Bildirisi'nden alınmıştır. Anayasa'nın hazırlanmasında 1875 Fransız Anayasası ve bundan esinlenilerek yapılan Polonya Anayasası dikkate alınmıştır.²

Anayasa'da klasik hak ve hürriyetler "Türklerin Kamu Hakları" adlı Beşinci Bölümde düzenlenmiştir. Bu Bölümde ilk olarak hürriyetin tanımı verilmiştir. Akabinde Türklerin kanun karşısında eşit ve istisna gözetilmeksizin kanuna uymak ödevinde olduğu ve her türlü grup, aile ve kişi ayrıcalıklarının kaldırıldığı ve yasak olduğu belirtilerek kanun önünde eşitlik ilkesi düzenlenmiştir.

Hak ve hürriyetlerin Anayasa'nın Beşinci Bölümünde düzenlenmesinin hukukî bağlayıcılık açısından önemi olmasa da, verilen önemi göstermesi açısından psikolojik etkisi vardır.³ Anayasa'nın mantığında devlet, vatandaş hak ve hürriyetlerine tercih edilmiştir.⁴ O yıllarda yapılacak anayasa değişikliği ile hak ve hürriyetlerin Anayasa'nın başlarına alınması gerektiği savunulmuştur.⁵

Kişî dokunulmazlığı, düşünce ve ifade, basın, seyahat, sözleşme, çalışma,

² Şeref Gözübüyük ve Zekâî Sezgin, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, Ankara, 1975, s. 33.

³ Ali Fuat Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, Baha Matbaası, İstanbul, 1960. S. 486.

⁴ Ali Fuat Başgil, İlimin Işığında Günün Meseleleri, Derleyenler: Ali Hatipoğlu İsmail Dayı, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1960, s. 53.

⁵ Başgil, a.g.e., s. 72.

mülk edinme, tasarruf, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hak ve hürriyetleri toplu olarak bir maddede (md. 70) düzenlenmiş olup bu hak ve hürriyetlerin Türklerin doğal haklarından olduğu belirtilmiştir. Ayrıca can, mal, ırz ve konuta dokunulamayacağı (md. 71), kanunda yazılı hallerden başka kimsenin yakalanamayacağı ve tutuklanamayacağı (md. 72), işkence, eziyet, müsadere ve angaryanın yasak olduğu (md. 73), istimval ve istimlak esaslarının neler olduğu (md. 74), din ve vicdan hürriyeti (md. 75), kanun çerçevesinde her türlü eğitimin serbest olduğu (md. 80), posta dokunulmazlığı ve haberleşmenin gizliliği (md. 81), doğal yargıç ilkesi (md. 83), vergilerin ancak kanunla koyulabileceği (md. 85) ve ilk öğretimin devlet okullarında parasız olduğu (md. 87) Anayasa'da yer almıştır.

Siyasi hak ve hürriyetlere Anayasa'da kısmen yer verilmiş olup, bu konuda önemli eksiklikler mevcuttur. Siyasi hak ve hürriyetler bağlamında seçme ve seçilme hakkı, dilekçe hakkı (md. 82), Türk vatandaşlığı (md. 88) ve devlet memuriyetine girebilme hakkı (md. 92) düzenlenmiştir.

1924 Anayasası'nda klasik hak ve hürriyetler düzenlenmişken o zamanlar yeni yeni anayasalarda yer almaya başlayan sosyal ve ekonomik haklar düzenlenmemiştir. Bu hak kategorisinin, ülkenin o zamanki şartları bakımından, eksikliği duyulmadığı ifade edilmiştir.⁶

Laiklik ilkesi Anayasa'nın ilk şeklinde yer almamakla birlikte sonradan yapılan değişiklikler ile Anayasa laik bir nitelik kazanmıştır. Anayasa'nın 2. maddesinde belirtilen "Türkiye Devletinin dini, dinî İslâm'dır." ile 26. maddesinde BMM'nin görevleri arasında belirtilen "ahkâmı şer'iyenin tenfizi" hükümleri 1928'de yapılan Anayasa değişikliği ile Anayasa metninden çıkarılmıştır. Ayrıca, 1937 yılında laiklik ilkesi Anayasa'ya konularak ilk defa anayasal hale getirilmiştir.

Temel hak ve hürriyetlerin hangi hallerde ve şartlarda sınırlanacağı Anayasa'da belirtilmemiştir. Genel olarak hak ve hürriyetlerin sınırının kanunla belirleneceği belirtilerek yasama organına geniş bir serbesti tanınmıştır. Kanunların yapılmasında genel ilkelerin belirtilmemesi hak ve hürriyetlerin keyfi bir biçimde sınırlandırılması riskini taşımasına sebep olmuştur. Zorunlu işkân kanunları ve köylülere zorunlu çalışma yükümlülüğü getiren kanunlar,

⁶ Kapani, Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1993, s. 110.

yasama organının hak ve hürriyetleri kısıtlamada anayasal sınırlama ilkeleri olmadığından, keyfi hareket ettiğini göstermektedir.

1924 Anayasası'nda temel hak ve hürriyetler liberal bir anlayışla düzenlenmekle birlikte bunlar uygulamada liberal nitelik kazanamamıştır. Devrim sürecinde önemli bazı temel hak ve hürriyetler ya sınırlandırılmış ya da tamamen ortadan kaldırılmıştır. 4 Mart 1925 tarihinde çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile basın ve siyasal muhalefet tamamıyla susturulmuş ve muhalif gazete ve dergilerin çoğu kapatılmıştır. Katı laiklik anlayışı doğrultusunda bazı camilerin ibadete kapatılması, hac izni verilmemesi ve dini eğitime müsaade edilmemesi din ve vicdan hürriyetini kısıtlamıştır.

Bağımsız, tarafsız ve adil bir yargı sistemi hak ve hürriyetlerin teminatı açısından son derece önemlidir. 1924 Anayasası'nda doğal yargıç ilkesini de içeren olumlu düzenlemeler yapılmakla birlikte olağanüstü mahkemelerin kurulmasını engelleyen "Fevkalade mahiyeti haiz mahkeme teşkili memnudur." ek fıkra önerisi reddedilerek İstiklal Mahkemelerinin kurulabileceğine işaret edilmiştir.⁷

1924 Anayasası liberal anlayışla formüle edilmekle birlikte hak ve hürriyetler için güvence sağlanamamıştır. Anayasa'nın 103. maddesinde "Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tatil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilâtı Esasiye Kanunu'na münafi olamaz." denmesine rağmen bunu güvenceye alacak bir sistem öngörülmemiştir. Kanunların Anayasa'ya uygunluğu denetiminin yapılamaması, normal kanunlar ile Anayasa'nın değiştirileceği anlamına gelmekte olup, netice itibarıyla Anayasa'nın sertliği gerçek müeyyideye kavuşamamıştır.⁸ Yargının hak ve hürriyetler konusunda çözüm yolu bulamamasının ağır sonuçları çok partili yönetime geçildikten sonra 1950-1960 yılları arasında Demokrat Parti'nin (DP) muhalefeti susturması ve akabinde askeri darbenin yapılması ile açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

⁷ Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, BDS Yayınları, 3. Baskı, s. 235.

⁸ Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1995, s. 10.

2.1 Anayasa'nın Hazırlanması, Kabulü ve Anayasa'da Yapılan Değişiklikler

II. Büyük Millet Meclisi anayasa için oluşturulmuş bir kurucu meclis niteliğinde olmamasına rağmen milletin tek temsilcisi olması sebebiyle anayasa hazırlanması çalışmalarına başlanmıştır. Kanuni Esasi Encümeni (Anayasa Komisyonu) Meclise sunulmuş bir teklif olmadan kendiliğinden Anayasa Teklifini hazırlamıştır.⁹ Encümen tarafından hazırlanan Teklif re'sen Genel Kurula sunulmuştur. Teklifin hazırlanmasında cumhuriyetle yönetilen devletlerin anayasaları ve mahiyeti itibariyle anayasa konularını ilgilendiren kanunlar tetkik edilmiştir.¹⁰ Özellikle Fransa ve Polonya anayasalarından esinlenilmiştir.

Anayasa'nın kabulü için normal kanunlardan farklı olarak nitelikli çoğunluk benimsenmiştir. Anayasa'nın kabulü için, salt çoğunluğun üçte ikisinin kabul oyu vermesi aranmıştır.

Anayasa'nın hazırlık ve kabul aşamasında milli egemenlik ilkesi esas alınmıştır. Konulara bakış açısında milli egemenlikten hareketle çözüme ulaşmaya çalışılmaktadır. Milletvekili ve Cumhurbaşkanı yeminlerine milli egemenlik esasına göndermenin eklenmesi ve Cumhurbaşkanıya verilmek istenen Meclisi fesih yetkisinin verilmemesi milli egemenlik kaygısından kaynaklanmıştır.

Anayasa'nın hazırlanması ve kabulü çok hızlı şekilde gerçekleştiğinden, Anayasa görüşmelerinde halk ve baskı grupları etkili olamamıştır. Bu bağlamda, iletişim imkânlarının şimdiki kadar gelişmediği 1920'li yıllarda, halkın Anayasa çalışmalarına katılmasını beklemek, pek de inandırıcı gözükmemektedir.

Anayasa'da yedi kez değişiklik yapılmıştır. Bunlardan ikisi şekle ilişkin değişikliklerdir.¹¹ 10/1/1945 tarihli ve 4695 sayılı Anayasa ile Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun dili Türkçeleştirilmiştir. 24/12/1952 tarihli ve 5997 sayılı 419

⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 3, B. 109, 29 Teşrinievvel 1339.

¹⁰ Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 1.

¹¹ 1945 ve 1952 yıllarında yapılan değişikliğin genel olarak şekle ilişkin olduğu genel kabul görse de, metinlerde değişiklik yapıldığından iki metnin aynı olmadığı örnekleriyle birlikte Kemal Gözler tarafından belirtilmiştir. (Kemal GÖZLER, "1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu", <http://www.anayasa.gen.tr/tek-1924.htm> Erişim Tarihi: 11/11/2009)

Sayıli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Tekrar Meriyete Konulması Hakkında Kanun'la 1945 yılında yapılan değişiklikten önceki Anayasa metni tekrar yürürlüğe konulmuştur. Esasa dair beş değişiklikten 1928, 1934 ve 1937 yıllarındakiler hak ve hürriyetler ile ilgilidir.

10/4/1928 sayılı 1222 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun'la laiklik ile ilgili önemli değişiklikler yapılmıştır. Anayasa'nın 2. maddesindeki devletin dininin İslâm olduğunu belirten ibare; milletvekili ve Cumhurbaşkanının yemin metinlerindeki laikliğe aykırı "vallahî" ibaresi ve şer'i hükümlerin uygulanmasını Meclisin görevlerinden sayan Anayasa'nın 16. maddesindeki "ahkam-ı şer'iyenin infazı" ibaresi Anayasa metninden çıkarılmıştır. Böylece laikliğe aykırı hüküm ve ibareler Anayasa'dan çıkarılarak laikleşme yolunda önemli bir adım atılmıştır.

10/12/1931 tarihli ve 1893 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun 95inci Maddesinin Tadili Hakkında Kanun'la bütçe tasarısının mali yılbaşından en az üç ay evvel Meclise sunulacağı öngörülmüştür. 5/7/1934 tarihli ve 2599 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun 10 ve 11inci Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun'la ise kadınlara seçme ve seçilme hakları verilmiştir.

5/2/1937 tarihli ve 3115 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun'la Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) devletin niteliği ile ilgili altı ilkesi Anayasa'ya girmiştir. Buna göre Türkiye Devleti; cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır. Ayrıca değişiklikle, çiftçiyi toprak sahibi yapmak için yapılan kamulaştırmaların bedellerinin ödenmesinin kanunla düzenleneceği belirtilmiş, Anayasa'nın 75. maddesindeki "tarikat" ibaresi madde metninden çıkarılmış ve siyasî müsteşarlık müessesesi getirilmiştir.

Çok partili dönemde I. ve II. Menderes hükümetlerinin programında anayasa değişikliği vaatleri yer almasına ve muhalefet partilerinin de bu yönde talepleri olmasına rağmen bu dönemde anayasa değişikliği yapılmamıştır.

2.2 Anayasa'nın Siyasî felsefesi

1924 Anayasası, 1789 Fransız İhtilali'nden gelen bireyci ve liberal hukukî ve siyasî ideolojiyi benimsemiştir. Anayasa'nın siyasî felsefesinin dayanağı, Fransız, İhtilali'nin de istinat ettiği, millet iradesidir. 1929 Dünya Ekono-

mik Buhranına kadar yönetim anlayışı olarak liberal felsefeye bağlı kalınmıştır. Ancak, Buhran'ın etkilerinin yurttan hissedilmesi üzerine yöneticiler, ülkenin liberal politikalarla ilerleyemeyeceğine kanî olarak devletin de özel teşebbüslerin yapamayacağı yatırımlar konusunda katkı sağlayacağı bir ekonomik sistem uygulanmasına karar vermiştir. Karma Ekonomi Sistemi olarak adlandırılan sistemin dayanağı olan devletçilik ilkesi ilk olarak 1931 yılında CHP programına ve ardından 1937 yılında Anayasa'ya girmiştir.

Anayasa'nın ilk sekiz maddesine bakıldığında, millet egemenliğinin hedef olarak belirlendiği görülmektedir. Bu doğrultuda, tüm yetkilerin kullanılmasında esas olarak millet egemenliğine istinat edilmesi ve bununla meşruiyetin sağlandığı inancı hakimdir. Meclisin yetkisi konusunda herhangi bir sınırlama bulunmamaktadır. Hatta Anayasa'nın 27. maddesinde Meclisin yetkilerinden bazıları belirtildikten sonra "gibi" edatı konularak yetkilerin sınırlayıcı olmadığı benimsenmiştir. Kanun-i Esasi Encümeninin Meclis Başkanlığına sunduğu raporda konuyla ilgili şöyle denilmektedir:

*"27. maddede tadat olunan Meclisin salahiyyetleri asla tahdidi değıildir. Çünkü Meclisin hukukuna hudut tasavvur etmek kabil olmaz. İşte bunun içindir ki mezkûr vezâifin tadadından sonra gibi edatı konulmuştur."*¹²

Anayasa'nın hazırlanmasında esas olarak Fransız İhtilalin'den etkilenilmiştir. Kanuni Esasi Mazbata Muharriri Celal Nuri Bey, Anayasa Teklifinin görüşmelerinde yaptığı konuşmada sıklıkla Fransız İhtilali'ne değinmekte ve Türk İnkılabı ile Fransız İnkılabı'nı mukayese etmekte ve Anayasa'yı milletin yaptığını ve Encümenin sadece kelimeleri tespit ettiğini ifade etmektedir.¹³

Anayasa'nın dayandığı temel dayanak milletin kendisidir. Bu sebeple egemenliğin kullanılmasında millet ile egemenlik yetkisini kullanan organ arasında bir bağ kurulmasına dikkat edilmiştir. Milletin egemenlik yetkisi milletin temsilcilerinden müteşekkil Meclis aracılığı ile kullanılır. Yasama yetkisi bizzat Meclis tarafından kullanılır. İcra yetkisi ise Meclis tarafından seçilmiş Cumhurbaşkanı'nın atadığı Bakanlar Kurulu aracılığı ile yerine getirilir. Meclis, hükümeti her zaman denetleyebilir ve düşürebilir.

Anayasa görüşmelerinde egemenlik yetkisinin millete ait olması gerektiği

¹² Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 4.

¹³ Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 29.

kıskançlıkla savunulmuştur. Örneğin Kanun-i Esasiye Encümeninin hazırladığı metnin 25. maddesinde öngörülen Cumhurbaşkanına seçimlerin yenilenmesi konusunda yetki veren düzenleme, milli egemenliğe aykırı görülerek uzun müzakereler sonunda reddedilmiştir.¹⁴

Anayasa çoğunlukçu demokrasi anlayışını benimsemiştir. Temelini Rousseau'nun Genel İrade Teorisinden alan anlayışa göre, çoğunluk iradesi daima kamunun iyiliğine yönelir, çoğunluğun çıkarları ile toplumun genel çıkarları çatışmaz ve bu sebeple çoğunluk iradesi yanılmazdır.¹⁵

Kurtuluş Mücadelesi'nde ve devamında Cumhuriyet iki önemli gayeye ulaşmayı hedeflemiştir: Tam bağımsızlık ve millet egemenliği. Kendisini sultan ve halifesiz düşünemeyen halk için millet egemenliği önemli bir hedef olarak belirlenmiştir. Her ne kadar millet egemenliği hedef olarak belirlense de özellikle Kurtuluş Mücadelesi'nden sonra bir araç olarak kullanılmıştır.¹⁶ Meclisin itibari mevcudiyeti otoriter yönetime engel olmadığından kaldırılmasına gerek duyulmaması¹⁷ da milli egemenliğin bir meşruiyet aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Özellikle 1930'larda halkçılık anlayışı "halk için halka rağmen" şeklinde ifade edilmiştir.¹⁸

Anayasa'da vesayetçi yönetimi çağırıştırabilecek herhangi bir ibare söz konusu olmamasına rağmen özellikle devrimlere karşı kalkışmaların bastırılması ve dolayısıyla devlet otoritesinin sağlanmasını müteakip vesayetçi yönetim tarzının benimsendiği belirtilmektedir. Bu şekilde toplumsal dönüşüm sağlanarak demokrasiye geçildiği ve vesayetçi yönetimin demokratik sistemin hazırlayıcısı olduğu kabul görmektedir.¹⁹ Ancak, tek parti döneminin si-

¹⁴ Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 179 - 216.

¹⁵ Ayferi Göze, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, Beta Basın Yayın Dağıtım, 7. Bası, İstanbul, 1995, 199 - 200.

¹⁶ Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919 - 1938), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 97; Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 252.

¹⁷ Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923 - 1931), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 341.

¹⁸ Levent Köker, Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2009, s. 138.

¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1969, s. 516; Orhan Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1970, s. 90-91.

yasî ideolojisini açıklayan görüşler dönem bittikten sonra yapılan açıklamalar olduğundan bunlar “ex post facto” açıklamalardır. Bu sebeple tek parti dönemi içerisinde “muasır medeniyet seviyesine ulaşma” şeklinde bir hedef belirlenmekle birlikte bu hedefin içkin tabiatında hak ve hürriyetlerin temin edildiği demokratik bir düzen idealinin olduğunu ileri sürmek güçtür. Kaldı ki demokratik düzen ideali olsa bile buna geçişe karar verecek olanlar vesayet yönetimini elinde bulunduranlar olduğundan, bu durumun demokratik düzene geçişi kolaylaştırmayacağı aksine zorlaştıracığı ifade edilmiştir.²⁰ Demokratik siyasî hayata geçildikten sonra da, ilk bakışta vesayetçi yönetimin demokrasiye geçişi kolaylaştırdığı düşünülse de uzun vadeli analizde, bu durumun gerçek manada demokratik sisteme geçişe engel olduğu görülmektedir. Vesayet yönetimi; demokratik düzende, büyük ölçüde askerî vesayete dönüşmüştür.

Millî İrade Teorisi çok partili demokrasiye geçildikten sonra da dile getirilmiştir. Verilen beyanatlarda çoğunluğu elinde bulunduranların her şeyi yapabileceği belirtilmektedir. Örneğin Menderes Hükümetinde Başbakan Yardımcısı olan Samet Ağaoğlu şöyle demektedir:

*“Demokrasi bir sayı rejimidir. Bu rejimde yığınlar ne isterse o olur. Biz, iktidar mesulleri sıfatıyla bir avuç aydının tenkidine ve gürültüsüne değil, halk yığınlarının belirttiği isteklere uymak zorundayız.”*²¹

Anayasa’da hak ve hürriyetlerin gerçekleştirilmesinde devlete edim yükleyen bir anlayış değil, devletin hak ve hürriyetlere müdahale etmediği liberal bir sistem benimsenmiştir.

Bu dönemde çoğunlukçu demokrasi anlayışı doğrultusunda azınlığın hak ve hürriyetleri sağlanmamıştır. İktidar sahipleri ülkeyi istedikleri şekilde yönetecekleri şeklinde bir anlayışa kendilerine kaptırmışlar ve sonunda bu durum Türkiye’de askerî müdahalelerden ilki olan 27 Mayıs Askerî Müdahalesi ile sonuçlanmıştır.²²

²⁰ Köker, a.g.e., s. 220, 228, 235.

²¹ Feroz Ahmad, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945 – 1980), Çeviren: Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul, Ekim 2007, s. 67.

²² Kapani, a.g.e., s. 114-115.

2.3 Anayasa'nın Getirdiği Hükümet Sistemi

1924 Anayasası'nın 3. maddesine göre egemenlik kayıtsız, şartsız milletindir. 4. maddede ise Türkiye Büyük Millet Meclisinin; (TBMM) milletin yegâne ve hakiki temsilcisi olduğu ve millet adına egemenlik yetkisini kullanacağı düzenlenmiştir. Yasama ve yürütme güçleri TBMM'de toplanmış ancak 6 ve 7. maddelerde Meclisin yasama yetkisini bizzat, yürütme yetkisini ise Meclis tarafından seçilmiş Cumhurbaşkanı'nın atayacağı Bakanlar Kurulu aracılığı ile kullanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca 7. maddede Meclisin hükümeti her zaman denetleyebileceği ve düşürebileceği düzenlenmiştir.

Anayasa'nın belirtilen hükümleri ile 1921 Anayasası ile benimsenen saf meclis hükümeti sistemi terk edilerek parlamenter sistemle ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. 1921 Anayasası'nda bakanlar Meclisçe doğrudan atanmaktayken, bu Anayasa'da Cumhurbaşkanı'nın Başbakanı atayacağı, Başbakanın da Bakanlar Kurulu üyelerini seçeceği öngörülmüştür. Böylece her ne kadar anayasal olarak yasama ve yürütme erkleri Mecliste temerküz etse de bunların işlev olarak ayrı erkler olduğu kabul edilmiştir.

Anayasa'nın hükümet sistemi olarak meclis hükümeti sistemi ile parlamenter sistem arasında karma bir sistem benimsemesine rağmen yürütme organı yasamaya değil; yasama organı yürütme organına ve yürütme organı liderlerine bağlı kalmıştır. Bu sebeple gerçekte sistemin güçlü bir yarı başkanlık sistemi olduğu belirtilmiştir.²³ Ancak ilk iki cumhurbaşkanının güçlü konumları Anayasa'dan değil, dönemin siyasî koşullarından kaynaklanmıştır.²⁴ Bu sistem, özellikle tek parti döneminde hukukî olarak çağdaşlaşma hedefi doğrultusunda hukuk alanında toplumu dönüştürücü reformlar yapılmasına elverişli koşullar sağlamıştır.²⁵ Sistemin bu olumlu yönüne rağmen tek partili dönemde insan hak ve hürriyetleri alanında kısıtlayıcı yönetim tarzı egemen olmuştur.²⁶ Çok partili dönemde temel hak ve hürriyetler alanında kısmi rahatlama görülse de Anayasa'da bunların güvencesi öngörülmediğinden, sistem kolaylıkla otoriter anlayışa bürünebilmiştir.

²³ Kemal Karpat, Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi (1876 – 1980), Çeviren: Esin Soğançılar, İmge Kitabevi, Ankara, Mayıs 2007, s. 37.

²⁴ Bülent Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, Ekim 2000, s. 303.

²⁵ Özbudun, a.g.e., s. 13.

²⁶ Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, s. 181.

3. 1924 Anayasası'nın İnsan Hakları Anlayışı

Fransız İhtilali'nden hareketle; Meclis vatandaşların hak ve hürriyetlerini koruyacak en sağlam güvence olarak görülmüştür. Bu sebeple hak ve hürriyetlerin korunması için milli egemenliği kullanan Meclisin yetkilerinin sınırlanması asla düşünülmemiştir. Temel hak ve hürriyetlerin kısa olarak düzenlenmesinde de bu devlet felsefesi yatmaktadır.²⁷

Anayasa'nın; Genel Kuruldaki görüşmelerinde, üzerinde özellikle durulan husus millet egemenliğidir. Tartışmaların büyük bir kısmı millet egemenliği ilkesi ile bağlantılı konulardan oluşmaktadır. Görüşmelerde millet iradesinin hâkim kılınarak milletin esaretten kurtarılacağı fikri hâkim olup hak ve hürriyetlere özel bir vurgu yapılmadığı gibi bu konular, diğer konulardan daha hızlı bir şekilde görüşülmüştür. Özellikle bireysel hak ve hürriyetlerin gerçekleştirilmesi noktasında Anayasa yapımcıların bir iradesinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Görüşmelerin sadece nicel büyüklüğü dikkate alınarak bir oran yapıldığı takdirde bile hak ve hürriyetlere önem verilmediği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 106 maddelik Anayasa, Anayasa'nın geneli üzerindeki görüşmeler hariç olmak üzere, toplam 373 sayfada görüşülmüştür.²⁸ Bu durumda her maddenin görüşülmesi ortalama 3.5 sayfada yapılmıştır. Hak ve hürriyetlerle ilgili maddelerin görüşmelerine bakıldığında madde 68'den madde 89'e kadar toplam 21 madde, 17 sayfada görüşülmüştür. Bu durumda her maddenin sayfanın onda sekizlik kısmında görüşüldüğü ortaya çıkmaktadır. Bu durum da, bir anlamda, hak ve hürriyetlerin Cumhuriyetin temel öncelikleri arasında olmadığı göstermektedir.

Hak ve hürriyetler ile ilgili Beşinci Bölümün görüşmelerine başlamadan önce açıklama yapan Celal Nuri Bey bazı devletlerin anayasalarında hak ve hürriyetlere yer verilmediğini ve Türkiye'nin hürriyet mücadelesinde bulunması sebebi ile hürriyetin mukaddes olduğundan bahisle bunu Anayasa'da düzenlediklerini ifade etmiştir.²⁹ Bu Bölümde tabii haklar doktrininden esin-

²⁷ Mümtaz Soysal, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, On Birinci Baskı, İstanbul, 1997, s. 35.

²⁸ Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 96-468.

²⁹ Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 425.

lenilmiştir. Hürriyetin tanımını doğrudan Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi'nden alınmıştır.³⁰

Anayasa, Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi'nin de etkisi ile temel hak ve hürriyetlerin kanun ile korunacağı bir anlayışı benimsemiştir.³¹ Ancak uygulamada çıkarılan kanunlar temel hak ve hürriyetlerin teminatı olmak bir yana, bunların ihlallerinin kaynağı olmuştur. Bu sebeple, genel olarak tek parti dönemi ve askerî dönemleri içine alan otoriter rejimin egemen olduğu aralıklarda insan haklarına aykırı birçok kanun kabul edilmiştir. Meclis sadece yürütme organının tasarruflarını meşrulaştırma aracı haline dönüşmüştür.³²

Hak ve hürriyetlerin formüle edilmesinde “Her Türk” tabiri kullanılmış ve yine Anayasa'nın Beşinci Bölümünün başlığı “Türklerin Hukuku Ammesi” olarak belirtilen haklardan yabancıların da yararlanacağı belirtilmiştir.³³ Buna rağmen “Türkler” tabirinden, daha geniş anlam çıkarma ihtimalinin olmadığı iddia edilmiştir.³⁴

3.1 Anayasa'da İnsan Haklarının Korunması ve Yargı

Anayasa'nın 8. maddesinde yargı yetkisinin millet adına usulü ve kanunu dairesinde bağımsız mahkemeler tarafından kullanılacağı belirtilmiştir. Bu madde ile, her ne kadar yargının bağımsızlığı benimsenmişse de, bu bağımsızlık güçler birliği ve Meclisin üstünlüğü ilkelerinin geçerli olduğu bir sistemde kanuna bağlı bir bağımsızlıktır. Anayasa'da egemenliği kullanan bir bağımsız yargı öngörülmediğinden, mahkemeler Meclisin verdiği yetki ölçüsünde bağımsızdır.³⁵ Bununla birlikte Anayasa'da yasama ve yürütmeden görev olarak bahsedilmişken yargının kuvvet olarak nitelendirilmesinden hareketle milletin yegâne ve hakiki mümessili ve millet adına egemenlik hakkını kulla-

³⁰ Kapani, a.g.e., s. 109 – 110.

³¹ Gözübüyük, Anayasa Hukuku, s. 131.

³² Hüseyin Nail Kubalı, Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, İstanbul Tan Matbaası, 1960, s. 163.

³³ Ali Fuat Başgil, Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946, s. 271.

³⁴ İlhan Arsel, Türk Anayasa Hukuku, Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş. Matbaası, Ankara, 1959, s. 386.

³⁵ Ahmet Mumcu, Elif Küzeci, İnsan Hakları & Kamu Özgürlükleri, Savaş Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2003, s. 234 – 235.

nan TBMM'den ayrı bağımsız ve yetkiyi millet adına kullanan bir yargı organının öngörüldüğü iddia edilmiştir.³⁶

Yargı, Anayasa'nın Dördüncü Faslında düzenlenmiştir. 53. maddede mahkemelerin teşkilatı, vazife ve yetkilerinin kanunla belirleneceği; 54. maddede hâkimlerin tüm davaların görülmesinde ve hükmünde bağımsız olduğu, bu işlerine hiçbir şekilde müdahale edilemeyeceği, ancak kanunla bağlı oldukları, mahkemelerin kararlarını TBMM ve Bakanlar Kurulunun hiçbir şekilde değiştiremeyeceği, dönüştüremeyeceği, geciktiremeyeceği ve hükümlerin tenfizine engel olamayacağı; 55. maddede hâkimlerin kanunen belirli usul ve durumlar dışında azlolunamayacağı ve 56. maddede ise hâkimlerin nitelik, hak, görev, maaş ve tahsisatları, tayin ve azillerinin kanunla belirleneceği belirtilmiştir. Böylece Anayasa, mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkimlik teminatını düzenlemeyerek bunların kanun ile düzenlenmesini öngörmüştür.

Anayasa'da adli/idarî yargı ayrımı benimsenmiştir. Anayasa'nın 52. maddesi ile idari davalara bakmak, idare uyuşmazlıklarını çözmek, kanun tasarıları ve imtiyaz sözleşme ve şartnameleri hakkında görüş bildirmek üzere Şurayı Devlet (Danıştay) kurulmuştur. İlginçtir ki Şurayı Devlet ile ilgili madde Anayasa'nın Yürütme Görevi başlıklı Üçüncü Bölümünde yer almıştır. Tüzüklerin kanunlara aykırılığını denetleme görevi, Şurayı Devlet'in değil, Meclisindir. Her ne kadar idari işlem ve eylemlere karşı yargısal başvuru mercii olarak Şurayı Devlet ve idare mahkemeleri belirlenmişse de birçok kanunda idari işlemlere karşı yargı yolu kapatılmıştır.³⁷

Anayasa görüşmelerinde Eskişehir Milletvekili Abdullah Azmi Efendi, Kanun-i Esasi'de³⁸ (23 Aralık 1876) mevcut olduğundan bahisle, maddeye “Fevkalade mahiyeti haiz olan mehâkim teşkilatı memnudur.” hükmünün ek-

³⁶ Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 306.

³⁷ Kanun ile yargı yolu kapatılan bazı haller 1. 5/7/1954 tarihli ve 6435 sayılı Bağlı Buldukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanunda vazifeden uzaklaştırma karar ve işlemlerinden dolayı ilgili kişi ve idare aleyhine idarî ve adli yargı merciiine başvurulamayacağı belirtilmiştir. 2. 9/7/1953 tarihli ve 6122 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanunda re'sen emekliye ayırma işlemleri aleyhine hiçbir surette yargıya başvurulamayacağı ifade edilmiştir.

³⁸ “Madde 89- Her ne nam ile olur ise olsun bazı mevaddı mahsusayı rüyet ve hükmetmek için mehâkimi muayyene haricinde fevkalade bir mahkeme veyahut hüküm vermek selahiyetini haiz komisyon teşkili katiyen caiz değildir. Fakat kanunen muayyen olduğu veçhile tayini Mevla ve tahkim caizdir.”

lenmesini teklif etmişse de, teklif kabul edilmemiştir. Bu arada, Bozok (Yozgat) Milletvekili Süleyman Sırrı Bey, Abdullah Azmi Efendi'nin madde hakkındaki önerisini müteakip "İcap ederse İstiklal Mahkemesi'ne göndeririz." diyerek gözdağı vermiştir.³⁹ Anayasa görüşmelerinde olağanüstü mahkeme kurulmasını yasaklayan önerenin reddi ile bu tür mahkemelerin kurulabileceği anlaşılmaktadır.

11/9/1336 tarihli ve 21 sayılı Firariler Hakkında Kanun ile asker kaçaklarının yargılanması ve cezalarının infazına yetkili, BMM üyelerinden müteşekkil İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur. Üç üyeden oluşan mahkemenin sayı ve yetki alanı Bakanlar Kurulunun teklifi üzerine Meclis kararı ile belirlenmektedir. Mahkemenin kararı kesin olup herhangi bir üst mercii yolu bulunmamaktadır. 26/9/1336 tarihli ve 28 İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun Birinci Maddese'ne Müzeyyel sayılı Kanun'la vatanın kurtuluş ve istiklali için mücadele eden Meclisin eylem ve amacına aykırı düşmanın amaç ve menfaatine yönelik eylemler ile 29/4/1336 tarihli ve 2 sayılı Hıyaneti Vataniye Kanunu'nda belirtilen suçların yargılanması ve yargı kararlarının yerine getirilmesi de İstiklal Mahkemelerinin yetkisine verilmiştir.

31/7/1338 tarihli ve 249 sayılı İstiklal Mehâkimi Kanunu ile İstiklal Mahkemeleri ile ilgili düzenlemeler bir kanunda toplanmış, mahkemenin yetkisi genişletilmiş ve önceki bazı düzenlemeler değiştirilmiştir. Kanun'la İstiklal Mahkemelerinde bir savcının görevlendirilmesi, idam kararları dışındaki mahkeme kararlarının kesin olduğu, mahkeme kararlarına savcının itiraz hakkının olduğu, bu itirazların BMM'de karara bağlanacağı, idam kararlarının Mecliste onaylandıktan sonra infaz edileceği, ancak acele ve olağanüstü hallerde idam kararlarının onaylanmadan infaz edilmesi konusunda Meclisin yetki verebileceği düzenlemeleri getirilmiştir.

31/3/1341 tarihli ve 595 sayılı Kanun ile savaş ve silahlı ve toplu isyanlarda sıkıyönetim alanlarında müteşekkil Divan-ı Harp tarafından verilen idam kararlarının ilgili komutanın tasdikini müteakip derhal infaz olunacağı düzenlenmiştir. Divan-ı Harp, İstiklal Mahkemelerinin yetişememesi durumunda öngörülen olağanüstü bir mahkeme olup daha çok ayaklanma ve asker kaçığı suçluları ile askeri görevini kötüye kullananları yargılamıştır.⁴⁰

³⁹ Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 414.

⁴⁰ Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, Ayraç Kitap Evi, Ankara, Ocak 2009, s. 403.

İstiklal Mahkemeleri yargılamalarında hak ve hürriyetlere riayet söz konusu olmamıştır. İstiklal Mahkemeleri üzerine akademik çalışma yapan Ergün Aybars'ın şu değerlendirmesi mahkemelerin niteliğini açıkça ortaya koymaktadır:

“Mahkemeler vicdani kanaatlerine göre karar verme yetkisine sahip olup, bunların delil aramasına gerek yoktu. ... İstiklal Mahkemeleri dar anlamda Şeyh Sait Ayaklanmasına karşı kuruldu. Fakat gerçek ve geniş anlamda bütün Türkiye’de karşı devrimci bütün güçleri tasfiye etmek, Türk Devrimini gerçekleştirmek için kuruldu.”⁴¹

İstiklal Mahkemeleri, isyan hareketlerini yargılamadan işlev üstlenmekle birlikte daha çok siyasi muhaliflerin tasfiyesinde kullanılan bir araç olmuştur.⁴² Ayrıca bunlar siyasî iktidarın emirleri ile hareket etmektedir.⁴³ Mustafa Kemal’e suikast vakasında yargılanan, Milli Mücadelede önemli katkıları olan Kazım Karabekir’in Mustafa Kemal’in müdahalesi ile kurtulması⁴⁴ İstiklal Mahkemelerinin muhalifleri susturmak için nasıl kullanıldığının açık bir göstergesidir. Ayrıca bu yargılamada suçüstü hali olmamasına rağmen Anayasa’ya aykırı bir şekilde milletvekillerinin yasama dokunulmazlığını hiçe sayılarak doğrudan yakalanmaları ve mahkemeye çıkarılmaları da mahkemelerin kural tanımazlığının göstergesidir.

Yargısal şiddetin en kötü örneği, İskilipli Atıf Hoca'nın Şapka İktisâsı Hakkında Kanun'dan çok önce yazdığı ve şapkayı Frenk taklidi olarak ayıplayan yazısından dolayı asılmasıdır.⁴⁵ 7 Mart 1927'den sonra İstiklal Mahkemesi kurulmamıştır. Ancak, İstiklal Mahkemeleri 4/5/1949 tarihli ve 5384 sayılı İstiklâl Mahakimi Kanunu ile Tadillerinin Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun'la ilga edilene kadar kurulabilmesinin önünde herhangi bir engel de bulunmamaktadır.

İstiklâl Mahkemeleri ve Divan-ı Harp'e ek olarak bu dönemde olağanüstü mahkeme niteliğinde sıkıyönetim mahkemeleri de bulunmaktadır. Ancak

⁴¹ Ergün Aybars, a.g.e., s. 404 – 405.

⁴² Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 274.

⁴³ Tunçay, a.g.e., s. 151.

⁴⁴ Aybars, a.g.e., s. 405; Andrew Mango, Atatürk, John Murray (Publishers), London, 2004, s. 450.

⁴⁵ Mango, a.g.e., s. 436.

sıkıyönetim mahkemeleri hakkında çalışma yapılmadığından işlevi hakkında derli toplu bilgi bulunmamaktadır.⁴⁶

3/3/1926 tarihli ve 766 sayılı Hâkimler Kanunu'nda hâkimlerin mesleğe kabulleri, ilerlemeleri ve haklarında yapılacak soruşturma usulü ve benzeri konular düzenlenmiştir. Kanun'da mahkemelerin bağımsızlığı ile bağdaşmayacak birçok hüküm bulunduğu gibi hâkimlik teminatına da yer verilmemiştir. 766 sayılı Kanun 4/7/1934 tarihli ve 2556 sayılı Hâkimler Kanunu ile yürürlükten kaldırılmıştır. 2556 sayılı Kanun'da da yargı bağımsızlığına aykırı hükümler bulunmakla birlikte hâkimlik teminatı ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir.

2556 sayılı Kanun'un 83. maddesinde Adalet Bakanının, bütün hâkimler üzerinde nezaret hakkını haiz olduğu, Bakanın herhangi bir hâkimi kendisine isnat olunan fiiller hakkında cevap vermek üzere nezdine çağırabileceği ve hâkimin tayin edilen müddet içerisinde gelmeye mecbur olduğu; 63. maddede ise Bakanın hizmetin gereklerine göre savcılardan gerekli gördüklerini veya talep edenlerden uygun gördüklerini hâkimlik sınıfı içinde derecelerine denk bir göreve nakledebileceği belirtilmiştir. Bu düzenlemeler, Adalet Bakanına yargı üzerinde doğrudan etkide bulunma yetkisi tanıdığından bunları yargı bağımsızlığı ile bağdaştırmak mümkün değildir.⁴⁷ Kanun'un 87 ve 88. maddelerinde hâkim ve savcılara Adalet Bakanının ihtar ve maaştan kesme cezası vermesi düzenlenmiştir. Tevbih, derece indirme ve meslekten çıkarma cezalarının Adalet Bakanı, temyiz mahkemeleri ikinci reislerince seçilecek beş kişi, Bakanlığı Teftiş Heyeti Reisi ile Ceza İşleri Genel Müdüründen müteşekkil İnzibat Meclisi tarafından verilmesi öngörülmüştür. Yürütme organı odaklı bir denetim sistemi, yargının bağımsızlığı ile bağdaşmaz.

8/6/1949 tarihli ve 5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu ile yürütme, Bakanlar Kuruluna normal emeklilik yaşını doldurmuş Temyiz ve Devlet Şurası Başkan ve üyelerinin, Cumhuriyet başsavcısının ve başkanın sözcüsünün yaş hadlerinin birer yıllık sürelerle üç defa uzatılmasına imkân tanınması da yargı bağımsızlığına aykırı bir düzenlemedir. Sadece ceza-

⁴⁶ Tunçay, a.g.e., s. 147.

⁴⁷ Şeref Ünal, Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik Teminatı, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 65, s. 109 – 110.

landırma değil, yürütme organına verilen mükafatlandırma imkânının da yargı bağımsızlığını zedeleyeceği haklı olarak ifade edilmiştir.⁴⁸

Kanun'un 79. maddesine göre hâkimlik teminatını kazananların; bir mahkemenin veya kadrosunun azaltılması sebeplerine dayanılarak maaşlarından mahrum edilemeyeceği, rızaları olmaksızın terfi sureti ile dahi olsa mevki ve memuriyetlerinin değiştirilemeyeceği, bakanlık emrine atanamayacağı ve 8/6/1930 tarihli ve 1683 sayılı Askeri ve Mülki Tekaüt Kanunu hükümleri dışında emekliliğe sevk edilemeyeceği ifade edilmiştir. Ancak belirtilen hâkimlik teminatına, üçüncü sınıf hâkimliğin yedinci derecesine geçmiş olanlar hak kazanırlar. Bu kısıtlayıcı hüküm doğrultusunda tüm hâkimleri kapsayıcı hâkimlik teminatı öngörülmemiştir. Böylece hâkimlerin bir kısmı statü bakımından memurlardan farksız bir durumdadırlar.⁴⁹

21/6/1954 tarihli ve 6422 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun hâkimlik teminatına büyük bir darbe vurulmuştur. Kanun'la yirmi beş yıl hizmet etmiş bir hâkimin Adalet Bakanı işlemi ile emekliye sevk edilebilmesi ve bu işlemlere karşı yargı yolunun kapatılması öngörülmüştür.

Tek parti döneminde özellikle siyasî davalarda yargıya yürütme organı tarafından müdahale edilmiş ve talimat verilmiştir. Örneğin, 1937'de Dersim İsyanında yakalananların yargılanması özel talep üzerine gece yapılmıştır. Ölüm cezasına çarptırılanlar, Türkçe bilmediğinden ancak idam sehпасı ile karşılaştıklarında akıbetlerini anlamışlardır.⁵⁰

2884 sayılı Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun'un 32. maddesinde vali ve kumandanın herhangi bir şahıs hakkındaki soruşturmanın ertelenmesine ve cezaların teciline yetkili olduğuna yer verilerek açık bir şekilde yargı bağımsızlığı ihlal edilmiştir.

Gelişmiş ülkelerde yargı insan haklarının korunması noktasında önemli bir işleve sahipken 1924 Anayasası döneminde yargı, insan haklarının korunmasına katkı sağlayıcı bir rol üstlenmemiştir.⁵¹

⁴⁸ Turhan Feyzioğlu, *Demokrasiye ve Diktatörlüğe Dair*, İstanbul Matbaacılık, İstanbul, 1957, s. 152.

⁴⁹ Münci Kapani, *İcra Organı Karşısında Hakimlerin İstiklali*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları: 93, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1956, s. 151.

⁵⁰ "Kader Bizi Una Değil, Üne İtti" Çağlayangil'in Anıları, Hazırlayan: Tanju Cılızoğlu, Bilgi Yayınevi, İstanbul, Haziran 2007, s. 69 – 73.

⁵¹ Arsel, a.g.e., s. 93.

3.2. Anayasa’da İnsan Haklarının Sınırlanması Sistemi

Anayasa’nın 68. maddesinde, her Türk’ün hür doğacağı ve hür yaşayacağı, hürriyetin; başkasına zararlı olmayacak her türlü tasarrufta bulunmak olduğu, tabii hak olan hürriyetin herkes için sınırının, başkalarının hürriyetlerinin sınırı olduğu, bu sınırın ancak kanun aracılığı ile belirleneceği ifade edilmiştir. Anayasa’nın 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 85 ve 86. maddelerinde hak ve hürriyetlerin sınırının belirlenmesi konusunda kanun kaydına yer verilmiştir. Esasında 68. madde ile genel olarak hak ve hürriyetlerin kanunla sınırlanacağı belirtildikten sonra ayrıca ilgili maddelerde sınırlama için kanun kaydına yer verilmesinin hak ve hürriyetleri korumak için fazladan bir koruma getirdiği söylenemez. Anayasa görüşmelerinde Celal Nuri Bey’in şu sözleri hak ve hürriyetlerin Anayasa’da düzenlenmesinin anlamını açıkça ortaya koymaktadır:

“Bunlar (hak ve hürriyetler) keenne (sanki) Mecelle ahkamı adliyenin başındaki doksan dokuz kaide-i fikihiye gibidir ki bunların sarahatı ile amel olunmaz. Bunların cümlesi bir kanunla tefsir edilir. İşte onun içindir ki kısmen ahlakî, kısmen hukukî bazı ahkamı muhtevidir. Bilumum kavaninde münderiçtir.”⁵²

Anayasa’nın 79. maddesinde akit, çalışma, mülkiyet, toplanma, dernek ve ortaklıkların serbestlik sınırının kanunla gösterileceği belirtilmiştir.

Anayasa’nın 81. maddesinde düzenlenen haberleşme hürriyeti konusunda farklı bir koruma sistemi benimsenmiştir. Maddeye göre postalara verilen evrak, mektup ve her çeşit gönderiler yetkili sorgu hâkimi ve mahkeme kararı olmadıkça açılmaz ve telgraf ve telefon ile yapılan haberleşmenin gizliliği ihlal edilemez. Madde ile diğer hak ve hürriyetlerden farklı olarak haberleşme hürriyetinin korunması için mahkemeden izin alınması sistemi benimsenmiştir. Bu değişiklik de verilen bir önerge ile Genel Kurul görüşmeleri sırasında gerçekleştirilmiştir.

Anayasa’nın 86. maddesinde olağanüstü dönemlerde hak ve hürriyetlerin nasıl sınırlandırılacağı düzenlenmiştir. Savaş ve savaşı gerektirecek bir durum baş gösterince veya ayaklanma olduğunda veyahut vatan ve Cumhuriyete karşı eylemli bir kalkışma olduğunu gösterir kesin belirtiler görülürse Bakanlar Kurulu süresi bir ayı geçmemek üzere sıkıyönetim ilan edebilir. Sıkıyönetim kararı vakit geçirilmeden Meclise sunulur. Meclis sıkıyönetim süresini

⁵² Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 425.

gerekirse uzatılabilir veya kısaltılabilir. Meclis toplantı halinde değilse toplantıya çağrılır. Anayasa'ya göre sıkıyönetim kişi ve konut dokunulmazlığının, basın, haberleşme, dernek ve ortaklık hürriyetlerinin geçici olarak sınırlandırılması ve ya durdurulması anlamına gelir. Sıkıyönetim bölgesi ile bu bölgede hangi hükümlerin uygulanacağı ve işlemlerin nasıl yürütüleceği harp halinde de dokunulmazlığın ve diğer hürriyetlerin nasıl sınırlandırılacağı ve durdurulacağı kanunla düzenleneceği belirtilmiştir.

5/3/1928 tarihli ve 1211 sayılı Seferberlik Kanunu'nda savaş ihtimali olduğu ve memleketin iç durumunda gerekli görüldüğü takdirde Genelkurmay Başkanlığının mütalaası alındıktan sonra Bakanlar Kurulunun seferberlik icrasına karar verebileceği ifade edilmiştir.

Özel bir sıkıyönetim kanunu olan Takrir-i Sükûn Kanunu 4 Mart 1925'de kabul edilerek Hükümete olağanüstü yetkiler verilmiştir. Kanun'la Hükümete ifade ve basın hürriyetinin kısıtlanması bağlamında diktatörlük yetkileri verilmiştir.⁵³ İki yıllığına çıkarılan Kanun'un yürürlük süresi, 2/3/1927 tarihli ve 979 sayılı Takriri Sükûn Kanunu'nun İkinci Maddesine Muaddil Kanun'la 4 Mart 1929'a kadar uzatılmıştır. Takriri Sükûn Kanunu'nun 2. maddesiyle filerinin İstiklal Mahkemelerinde yargılanması konusunda hükümete yetki verilmesi, verilen yetkinin boyutunu ortaya koymaktadır.

25/6/1927 tarihli ve 1164 sayılı Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun'la bölge/eyalet valiliğine benzer bir sistem oluşturulmuştur. Umumi Müfettişliğin ilk kurulma amacı 23/10/1927'de sona eren sıkıyönetimin yerini dolduracak bir yetki sağlamaktır.⁵⁴ Kanun'la beş adet Umumi Müfettişlik oluşturulması öngörülmüştür. Birinci Umumi Müfettişlik Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki on yedi ilden oluşmaktadır. Diğer umumi müfettişlikler ise oluşturulmamıştır. Umumi müfettişin temel görevi asayiş ve düzeni sağlamaktır. Bu tür bir örgütlenme ile farklı bir sıkıyönetim şekli belirlenmiş olup bu sistem 1947'ye kadar devam etmiştir.⁵⁵

Bu dönemle ilgili olağanüstü yönetimi öngören ilginç kanunlarından biri 25/12/1935 tarihli ve 2884 sayılı Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun'dur. Kanun'un 1. maddesinde Tunceli'ye ordu ile ilgisi saklı kalmak ve rütbesinin yetkisini haiz bulunmak üzere korgeneral rütbesinde bir kişinin

⁵³ Lewis, a.g.e., s. 265.

⁵⁴ Tunçay, a.g.e., s. 179.

⁵⁵ Yıldız, a.g.e., s. 257 – 259.

vali ve kumandan seçileceği belirtilmiştir. İlçe ve nahiyelerin mülki idarelerine de askerlerin atanması öngörülmüştür. Vali ve kumandan son derece olağanüstü yetkilerle donatılmıştır. Vali ve kumandan, ilin iş ve işlemleri ile memurlar hakkında bakanların sahip olduğu yetkiye sahiptir. İlçe ve nahiyelerin sınır ve merkezlerini değiştirebilir. Gerekli görülürse belediye başkanlığını kaymakam ve nahiyeye müdürlerine tevdi edebilir. Kanun'un İkinci ve devamı bölümleri özel ceza muhakemesi kanunu niteliğindedir. Kanun'un 9. maddesine göre ise savcılar hazırlık soruşturmasında hâkimlerin sahip oldukları yetkilere sahiptir. Bu bölümlerde iddianamenin sanığa tebliğ edilmeyeceği, bazı kararlara karşı itiraz yoluna gidilemeyeceği, ağır ceza suçları ile ilgili tahliye kararlarının vali ve kumandanın tasdiki ile olacağı, verilen kararların temyize tabi olmadığı ve kanun hükümlerinin geçmişe yürüyeceği düzenlenmiştir. Görüldüğü gibi düzenlemelerle asker kökenli kumandan valiye, totaliter rejimlerdeki gibi yetkiler verilmiştir. Mevcut Anayasa ile bağdaşmayan olağanüstü bu yönetim usulünde, hak ve hürriyetlerin büyük ölçüde ortadan kaldırıldığı görülmektedir.

2884 sayılı Kanun'un yürürlük süresi 1 Kanunisanı (Ocak) 1940 belirlenmesine rağmen 3706, 4330 ve 4687 sayılı kanunlarla yürürlük süresi 31 Birincikanun (Aralık) 1945 tarihine kadar uzatılmıştır.

Örfi idarede yetkiler askerî makamlara geçmekte ve hak ve hürriyetler sınırlandırılmaktadır. 25/5/1940 tarihli ve 3832 sayılı Örfi İdare Kanunu'nun şu hükümleri sınırlamanın boyutlarını göstermektedir:

“Görülecek lüzum üzerine meskenleri ve her türlü cemiyet, kulüp gibi teşekküllere ait binaları ve bunların müstemilâtını ve iş mahalleri ile sair kapalı yerleri ve mektup, telgraf ve sair mersuleleri, şahısların üzerlerini gece ve gündüz aramak ve bunlarda sübut vasıtaları olan veyahud müsadereye tâbi bulunan eşyayı zabt ve radyo, telefon ve telsiz gibi bilcümle muhabere vasıtalarını kontrol ve icabında tatil ve menetmek;”

“Gazete, kitap ve sair matbuaların tab ve neşrini veya hariçten ithalini menetmek ve matbaaları kapatmak ve matbuat ve telgraf ve mektup üzerine sansür koymak;”

Bu tür sınırlamalara imkân veren ve Örfi İdare Kanunu'na dayanılarak ilan edilen sıkıyönetim yedi yıl sürmüş olup 22 Aralık 1947'de sona ermiştir.⁵⁶

⁵⁶ Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 349.

4. 1924 Anayasası'nda Düzenlenen İnsan Hakları ve Bunların Uygulanması

Anayasa'da yer alan hak ve hürriyetler genel olarak Beşinci Bölümde düzenlenmekle birlikte Anayasa'nın diğer bazı maddelerinde de hak ve hürriyetler ile ilgili düzenlemeler bulunmaktadır. Anayasa'da tabii hak anlayışı benimsendiğinden hakların sınıflandırılmasına gidilmemiştir. Çalışmada inceleme kolaylığı ve mukayese imkânı sağlaması bakımından Anayasa'da yer alan hak ve hürriyetler; 1. Kişi hak ve hürriyetleri, 2. Sosyal ve ekonomik haklar ve 3. Siyasî hak ve hürriyetler başlıkları altında incelenecektir. Ayrıca genel ilke olarak Anayasa'da öngörülen tek genel ilke olan eşitlik ele alınacaktır.

4.1. Genel İlke: Eşitlik

Anayasa'nın 69. maddesine göre Türkler kanun karşısında eşittir, istisnasız kanuna uymakla yükümlüdür ve her türlü zümre, sınıf, aile ve fert ayrıcalıkları kaldırılmıştır ve yasaklanmıştır.

4/4/1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Medeni Kanunu ve 1/3/1926 tarihli ve 765 sayılı Türk Ceza Kanunu ile kadın erkek eşitliği konusunda önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu kanunlarla kadının nesne olmaktan çıkarılması ve hukuk önünde özne olması sağlanmıştır. Eşitlik ilkesi özellikle evlenme ve miras konularında kendisini göstermiştir. Çok eşli evlilik, kadının boşanmaması ve mirastan eşit hak alamaması gibi kadın haklarına aykırı düzenlemeler kaldırılmıştır. Müslüman kadınların Müslüman olmayanlar erkeklerle evlenbilmesi mümkün kılınmıştır.

Anayasa'da 1935 yılında yapılan değişiklikle kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilerek eşitlik ilkesinin gerçekleştirilmesi yönünde önemli bir adım atılmıştır.

1924 Anayasası döneminde bazı kanunlarda açık bir şekilde eşitlik ilkesine aykırı düzenlemelere yer verilmiştir. 31/5/1926 tarihli ve 885 sayılı İskân Kanunu'nda Türk tebaasında olan Çingenelerin uygun yerlere yerleştirileceği ve Türk kültürüne dâhil olmayanlar ve Çingenelerin memlekete kabul olunmayacağı öngörülmüştür. 14/6/1934 tarihli ve 2510 sayılı İskân Kanunu'nda yurt dışından yerleşmek amacıyla gelenler, Türk soy/ırkından olup olmamalarına göre ayrılmıştır. Aynı Kanun'da Türk vatandaşları da Türk kültürüne bağlı olup olmamalarına göre farklı düzenlemelere tabi tutulmuştur.

26/11/1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa Gibi Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun ile sınıf ayrılığı oluşturan unvanların yasaklanmasında, eşitliğin sağlanması hedeflenmiştir.

Bu dönemde çok sayıda özel kanuna rastlanmaktadır.⁵⁷ Bu kanunlar da eşitlik ilkesine riayet edilmediğinin birer açık göstergeleridir.

Birçok kanunda şartlar belirlenirken “Türk vatandaşı olmak” yerine “Türk olmak” ibaresinin kullanılması, uygulamada vatandaşlar arasında eşitlik ilkesini ihlal edici neticelerle sonuçlanmıştır. İktisadî ve sosyal hayatla ilgili düzenlemelerde öngörülen “Türk olmak” kaydı “Müslüman olmak” şeklinde anlaşılmış ve uygulanmıştır.⁵⁸ Böylece gayrimüslimler aleyhine eşitlik ilkesi ihlal edilmiştir.

Yabancı ülke vatandaşlarından etnik olarak Türk olanlara kolaylık sağlayan düzenlemeler bulunmaktadır. 29/6/1938 tarihli ve 3529 sayılı Ecnabilerin Türkiye’de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun’un 8. maddesinde “Menşe itibarıyla Türk ırkından olanlar” a bir yıllık ikamet tezkeresinin harçsız verileceği öngörülmüştür.

Bu döneme ilişkin eşitlik ilkesi söz konusu olduğunda dine dayalı ayrımcılık örneği olan Varlık Vergisi uygulaması akla gelmektedir. 11/11/1942 tarihli ve 4305 sayılı Varlık Vergisi Hakkında Kanun’da servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve olağanüstü kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere varlık vergisi adı altında yeni bir vergi türü öngörülmüştür. Kanun’da “gayrimüslim” ibaresi geçmemesine rağmen uygulamada özellikle gayrimüslim azınlıklar hedef alınmıştır. Maliye Bakanlığı da uygulamayı kişilerin dinlerine ve yabancı olup olmalarına göre sınıflandırarak vergilendirmeyi gerçekleştirmiştir. Gayrimüslimler Müslümanların on katı; dönmeler de iki katı kadar vergi ödediler. Bu vergiyi ödemeyenlerin çoğu gayrimüslim olup 1400 kişi Erzurum’un Aşkale İlçesine taş kırmaya gönderilmiştir.⁵⁹

⁵⁷ Bu kanunlardan bazıları: 1. 30/3/1931 tarihli ve 1785 sayılı Esbak Musul ve Kerkük Mebusları Naimzade Nuri ve Nazım Beyler ile Mütevaffa Mehmet Nuri Bey Ailesine Gayrimenkul Emval Verilmesine Dair Kanun 2. 30/3/1931 tarihli ve 1786 sayılı Konya Mebusu Merhum Musa Kâzım Bey ile Eskişehir Mebusu Sait Beyin Çocuklarının Tahsil Ettirilmesi Hakkında Kanun 3. 7/7/1948 tarihli ve 5245 sayılı İdil Biret ve Suna Kan’ın Yabancı Memlekete Müzik Tahsiline Gönderilmesine Dair Kanun.

⁵⁸ Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Sertüveni (1923 – 1945), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 228.

⁵⁹ Türk Dış Politikası, Editör: Baskın Oran, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 392.

5. Kişi Hak ve Hürriyetleri

5.1. Kişi Dokunulmazlığı

Anayasa'nın 70. maddesinde kişi dokunulmazlığının Türklerin tabii haklarından olduğu; 71. maddesinde ise cana ve ırza hiçbir şekilde dokunulamayacağı belirtilmiştir. Irz; şan, şeref, namus ve iffet anlamında olup kişilerin manevi yönlerine yapılacak saldırılardan korunmasını sağlar. Bu düzenleme, bireylerin yaşam, maddi ve manevi varlıklarını koruyabilme ve geliştirebilme hakkını içerir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında olağanüstü mahkemeler tarafından çok sayıda idam kararı verilmiştir. Bu idam kararlarının Meclisin onayına sunulmaması ile ilgili düzenlemeye yer verilerek infazın derhal gerçekleşmesi sağlanmıştır. Bu tür yargılamalarda kişi dokunulmazlığı hakkı ihlal edilmiştir.

Türk Ceza Kanunu'nda ölüm cezasına yer verilmiştir. Kanun Tasarısının görüşmelerinde Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey, İtalyan Ceza Kanunu'nda olduğu gibi ölüm cezasının kaldırılmasını istemişse de, bu isteği kabul edilmemiştir.⁶⁰ 27/5/1930 tarihli ve 1632 sayılı Askerî Ceza Kanunu'nda ölüm cezasının kurşuna dizilme suretiyle infaz edileceği öngörülmüştür.

Bu dönemde yaşam hakkının sağlandığı bir ortam oluşturulamamıştır. Dönem boyunca sık sık yaşam hakkı ihlallerine rastlanılmıştır. Özellikle olağanüstü mahkemelerin idam kararları hukukî olmaktan uzaktır. Devrimlere her karşı çıkma hareketinin ayaklanma olarak değerlendirilip bireylerin yaşam hakkını kaybetmelerini mazur görmek, devrimlerin gerekliliğine rağmen kabul edilemez. Ayrıca siyasî yönü bulunmayan olaylarda da hükümetlerin yaşam hakkı konusunda hassas olduğu söylenemez. Makedonya'dan kabul edilen göçmenlerin yüzde yirmisinin yeterli tedbir alınmaması sonucu hayatını kaybetmesi, durumun vahametinin gözler önüne serilmesi açısından anlamlıdır.⁶¹

25 Ekim 1342 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisâsı Hakkında Kanun ile TBMM üyeleri ile memur ve müstahdemlerin şapka giymek mecburiyetinde

⁶⁰ Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – I, 1924 – 1930 Devrimler ve Tepkileri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mayıs 2007, s. 198.

⁶¹ Tunçay, a.g.e., s. 130.

olduğu, Türkiye halkının da genel başlığı şapka olduğundan buna aykırı itiyadın devamını hükümetin yasaklayacağı düzenlenmiştir. Kanun'la memurların şapka giymeleri zorunlu olduğu gibi bireylerin de şapkadan başka başlık giymeleri yasaklanmıştır. Düzenlemeye karşı başkaldırı fiilleri İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. Şapka bahanesiyle dini politikaya araç edenlere idam cezası, bu suçu cahillikle işleyenlere ise bir ila üç yıl arası hapis cezası verilmiştir.⁶²

Doğrudan ve yargısız infazın tarihsel örneği⁶³ olan otuz üç kişinin öldürülmesi 1943 yılında gerçekleşmiştir. 1943 yılında Van'ın Özalp İlçesinde otuz üç kişinin öldürülmesi olayı 1943 yılında ölenlerin bir yakını tarafından Dilekçe Komisyonuna iletilmiştir. Geçici Dilekçe Komisyonu⁶⁴ olayı Adalet, İçişleri ve Milli Savunma Bakanlıklarına sormuştur. Adalet Bakanlığı olay hakkında adalet makamlarınca takibat yapılmadığını, İçişleri Bakanlığı söz konusu kişilerin soyguncuların gelip geçtikleri yerleri iyi bildiklerinden yer göstermeleri için alıkonulduğunu, sınır dışından muhafız erlere ateş açılmasından yararlanarak sınır geçmeye çalıştıkları ve bu arada iki ateş arasında kalmaları sonucu kişilerin öldüklerini Dilekçe Komisyonuna bildirmiştir. Milli Savunma Bakanlığı ise iddiaları ciddiye almış ve Komisyona Askerlik Adalet Şubesi temsilcisi Fahri Dinçer'i göndermiştir. Fahri Dinçer olayı Bakana izah edeceğini belirtmiştir. Sonrasında Milli Savunma Bakanı Komisyona davet edilerek bilgi alınmıştır. Bakan olay mahalline bir askeri adli yargıç gönderilerek hazırlık soruşturmasının açılmış olduğunu ve olaya sebep verenler hakkında kanuni takibatın yapılması gerektiği sonucuna varıldığını ifade etmiştir.⁶⁵ Olay 1943 yılında meydana gelmesine rağmen Dilekçe Komisyonunun girişimleriyle 1948 yılında olaya sebep verenler hakkında soruşturma açılmıştır. Yapılan yargılama sonunda Orgeneral Mustafa Muğlalı önce idama mahkûm edilmiş, ardından ise cezası yirmi yıl hapse çevrilmiştir. Ancak Genelkurmay Mahkemesi tarafından verilen karar Askeri Yargıtay tarafından bozulmuş, Genelkurmay Mahkemesi davayı tekrar ele almadan Orgeneral Mustafa Muğla-

⁶² Aybars, a.g.e., s. 402.

⁶³ Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, s. 25.

⁶⁴ 1948-1950 yılları arasında Dilekçe Komisyonuna çok sayıda başvuru yapıldığı için sekiz adet Geçici Dilekçe Komisyonu oluşturulmuştur. Bu sebeple normal Dilekçe Komisyonu karar cetvelinden ayrı Geçici Dilekçe Komisyonu Karar Cetveli adı altında ayrı bir karar cetveli tutulmuştur. Geçici Dilekçe Komisyonunu sadece belirtilen yıllarda çalışmış olup üç ciltlik bir karar cetveli bulunmaktadır. Bazen Geçici Dilekçe Komisyonunun kararları ile Dilekçe Komisyonu kararları karıştırılabilmektedir.

⁶⁵ TBMM Geçici Dilekçe Komisyonu Haftalık Karar Cetveli, C. 1, Yıl. 1948-1949, s. 32-35.

lı'nın ölümü üzerine dosyası kapanmıştır.⁶⁶ Dilekçe Komisyonu, olaya yargı makamlarınca el konulması üzerine olayda ihmali görülenler hakkında yasal soruşturma başlatılması için TBMM Başkanlığına müzekkere yazılmasına karar vermiştir. Dilekçe Komisyonuna başvuran DP 3 numaralı Bucak Kongresi Başkanı (Eskişehir) Aziz Zeytinoğlu, otuz üç vatandaşı kurşuna dizilenlerin altı yıldan beri haberdar oldukları halde ancak bir milletvekilinin soru sorması üzerine adalete teslim edilmelerinden dolayı Cumhurbaşkanı, İçişleri ve Milli Savunma Bakanlıkları ile TBMM Başkanlığının sorumlu tutulmaları ve hesap vermelerini talep etmiştir. Dilekçe Komisyonu konunun adli mercilere intikal etmesi ve takip konusunda ihmali görülenler için de Geçici Dilekçe Komisyonunca kovuşturma kararı alındığından yeni bir karar alınmasına yer olmadığına karar vermiştir. Eskişehir Mv. İsmail Hakkı Çevik Geçici Dilekçe Komisyonu kararının Genel Kurulda görüşülmesini talep etmiştir. İçişleri ve Milli Savunma Bakanları hakkında soruşturma açılıp açılmaması ve İsmail Hakkı Çevik'in konunun Genel Kurulda görüşülme talebi kabul edilmiş ve konu 15/08/1956 tarihinde Genel Kurulda görüşülmüştür.⁶⁷

Bir diğer yargısız infaz örneği de, sosyalist yazar Sabahattin Ali'nin istihbarat kuruluşu mensuplarınca öldürülmesidir.

Tek parti döneminde uygulanan kişi ve yer adlarının değiştirilmesi ve “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyası, kişi dokunulmazlığını ihlal etmektedir. Türkçe konuşmanın sağlanmasına yönelik idarî ve cezaî tedbirler insan hakları ile bağdaşmamaktadır. Bazı belediyeler Türkçe konuşmayan gayrimüslimlere idarî ceza vermiştir. Ayrıca başlatılan kampanya, halkın desteği ile yer yer kamusal alanlarda azınlıklara karşı sosyal linçe dönüşmüştür.⁶⁸ 21/6/1934 tarihli ve 2525 sayılı Soyadı Kanunu'nun 3. maddesinde aşiret, yabancı ırk ve millet isimlerinin soyadı olarak kullanılmayacağı belirtilmiştir.

⁶⁶ İsmail, Beşikçi, Orgeneral Muğlalı Olayı Otuz Üç Kurşun, Yurt Kitap-Yayın: 64, Ankara, Mart 1992, s. 78.

⁶⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 10. Yasama Dönemi, C. 13/1, B. 2, s. 383-398.

⁶⁸ Bali, a.g.e., s. 134 – 135, 137, 277.

5.2. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği

Anayasa'nın 72. maddesinde kimsenin kanunen belirli olan hal ve şekillerden başka bir suretle yakalanamayacağı ve tutulamayacağı ifade edilmiştir. Konu ile ilgili düzenlemeler 9/4/1929 tarihli ve 1412 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda düzenlenmiştir. Kişi hürriyetinin sağlanabilmesi için bireylerin ancak kanunda belirtilen hallerde tutuklanabilmesi, tutuklama kararını yargılama makamlarının vermesi ve kanuna aykırı olarak hürriyetin kısıtlanması durumunda ilgililer hakkında cezaî düzenlemenin bulunması gerekir. Kanun'un 104. maddesinde tutuklama halleri, 106. maddede ise tutuklamaya karar verecek makam düzenlenmiştir. 106. maddede hâkimin tutuklamada yetkili olduğu belirtilmekle birlikte diğer maddelerde savcılara da yakalama konusunda yetkiler verilmiştir. Yargılama makamı dışındaki makam ve kişilere yakalama ve tutuklama konusunda yetki verilmesi, kişi hürriyeti ile bağdaşmamaktadır.

Türk Ceza Kanunu'nda kişi hürriyetine karşı işlenen suçlar düzenlenmekle birlikte kanuna aykırı yakalama ve tutuklama işlemi yapanların malî sorumluluğu ile ilgili düzenleme bulunmamaktadır.

Temyiz Mahkemesi Tevhidi İçtihat Ceza Umumi Heyeti 11/6/1952 tarihinde verdiği kararda Anayasa'nın ilgili maddelerine rağmen bazı hallerde kişiyi hürriyetinden mahrum etmenin, örneğin kadının bazı usulsüz hareketlerini yasaklamak gayesiyle kocası tarafından makul bazı şartlar altında hapsedilmesi gibi, haklı olabileceğine karar vererek kişi hürriyetinin sınırlandırılmasına cevaz vermiştir.⁶⁹

Kıyafet seçme kişi hürriyetinin tabii sonucu olduğundan bu dönemde çıkarılan kıyafet sınırlaması ve zorunluluğu ile ilgili kanunları kişi hürriyeti ile bağdaştırmak güçtür. Bu dönemde kıyafet sınırlaması ile ilgili olarak 25 Ekim 1342 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisâsı Hakkında Kanun ile 3/12/1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun çıkarılmıştır. Her ne kadar bu kanunlar kişilerin geleneksel kalıplardan sıyrılarak hür bir biçimde düşüncelerini ve modern dünyaya uyum sağlamaya yönelik olsa da, teşvik edici değil de, zorunlu tedbirlerin getirilmesi ve bunlara uymayanlar için cezaî tedbirler öngörülmesi nedeniyle kişi hürriyeti ile bağdaşmamakta-

⁶⁹ Arsel, a.g.e., s. 92 – 93.

dır. Ayrıca uygulamada kanunlardaki sınırlamalarla birlikte düzenleyici işlemlerle de yasaklamalar getirilmiştir. Örneğin Ankara Ulus Meydanına çarık, şalvar ve merkeple girilmesi belediye tarafından çıkarılan bir yönetmelikle yasaklanmıştır.⁷⁰

29/6/1938 tarihli ve 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu ile vatandaşların fizik ve moral kabiliyetlerinin ulusal ve inkılâpçı amaçlara göre gelişimini sağlayan oyun, jimnastik ve spor faaliyetlerini sevk ve idare etmekle görevli Başbakanlığa bağlı Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Kanun'a göre gençlerin kulüplere girmelerinin ve boş zamanlarında beden terbiyesine devam etmelerinin zorunlu olduğu ve hangi yaştaki vatandaşların ne kadar müddetle hangi mevsimlerde spor mükellefiyeti altında bulunacakları Bakanlar Kurulu kararı ile belirlenecektir. 17/4/1940 tarihli ve 4487 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Kararnameye göre 12 – 45 yaş arasındaki erkekler ile 21 – 30 yaş arasındaki kadınlar haftanın yedi gününde en az dört saatlik beden faaliyeti yapmakla zorunludur. Tek parti zihniyetinin göstergesi⁷¹ olan bu Kanun'u kişi hak ve hürriyeti ile bağdaştırmak mümkün değildir. Beden terbiyesi zorunluluğunu öngören Kanun'un 4. maddesi Anayasa Mahkemesince kişi hak ve hürriyetlerine aykırı bulunarak iptal edilmiştir.⁷²

5.3. İşkence, Eziyet, Müsadere ve Angarya Yasağı

Anayasa'nın 73. maddesinde işkence, eziyet, müsadere ve angaryanın yasak olduğu öngörülmüştür.

Varlık Vergisinin uygulanmasında anne, eş, kız ve kız kardeşler, evde bulunmayanların yerlerini söylemedikleri gerekçesiyle tutuklanmış ve karakollarda dövülmüşlerdir.⁷³ Ayrıca “Türkçe Konuş” kampanyasında iki Yahudi'nin levhaları yırtarken suçüstü yakalanması üzerine Cumhuriyet gazetesindeki şu yorum gözaltı mekanlarındaki durumu gözler önüne sermektedir:

“Bunlar hakkında ana dilimizi tahkir suçlarından Amerika'da olduğu gibi

⁷⁰ Avni Özgürel, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktidar Oyunu, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 231.

⁷¹ Aldıkaçtı, a.g.e., s. 98.

⁷² <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K1964/K1964-66.htm> (Erişim tarihi: 26/1/2010)

⁷³ Bali, a.g.e., s. 455.

linç cezası yoktur, fakat levha koparanlara hatırlatalım ki, yakalandıkları zaman en azından mükemmel bir falaka yiyeceklerinden şüphe etmesinler.”⁷⁴

Modern devlet anlayışı ile birlikte devletin kırsal kesimdeki denetim faaliyeti artmıştır. Jandarma ve vergi tahsildarından eskiye nazaran daha fazla nefret edilmiş ve korkulmuştur.⁷⁵ Halk; “devlet baba” olarak görülen yarı kutsal yaratığın elinden geldiğince bir şeyler yapmaya çalıştığına inandığından devleti sevmekte; ancak jandarma, memur ve tahsildarın acımasızlığı sebebiyle devletten korkmaktadır.⁷⁶

Varlık Vergisi Hakkında Kanun’un 12. maddesinde bir ay içerisinde borçlarını ödemeyen mükelleflerin borçlarının tamamı ödeninceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedenî kabiliyetlerine göre askerî mahiyeti haiz olmayan hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılabileceği öngörülmüş ve maddede kadınlar ile elli beş yaşını aşanların çalışma mükellefiyetine tabi tutulmayabileceği belirtilmesine rağmen yetmiş beş ve seksen yaşındaki erkekler de çalışmaya gönderilmiştir.⁷⁷ Bu hüküm doğrultusunda gayrimüslim vatandaşların Aşkale’de zorunlu çalıştırılması angarya yasağı ile bağdaşmamaktadır.

19/1/1341 tarihli ve 542 sayılı Yol Mükellefiyeti Kanunu ile, Türkiye’de meskun on sekiz yaşını bitiren her erkeğin altmış yaşına kadar senede altı ila on iki gün arasında idarece belirlenecek yol yapım çalışmalarında çalışması düzenlenmektedir. Maluliyeti sabit olan fakirler, öğrenciler, askerler ve hayatta altı çocuğu olanlar bu yükümlülükten istisna tutulmuştur. Mükellefiyetin nakden ifası mümkündür. Kanun’un 17. maddesinde mükellefiyetten imtina edenlerin jandarma nezaretinde istihdam edileceği öngörülmüştür. 18/1/1940 tarihli ve 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu ile zorunlu çalışma düzenlenmiştir. Bireylerin zorunlu olarak bedeni çalışmaya tabi tutulmasını düzenleyen bu kanunların ilgili hükümleri angarya yasağına aykırıdır.

⁷⁴ “Vatandaş Türkçe Konuş!”, Cumhuriyet, 20 Şubat 1928, Aktaran: Bali, a.g.e., s. 136.

⁷⁵ Zurcher, a.g.e., s. 300.

⁷⁶ Maksut Mumcuoğlu, Çağdaş Demokrasi Kuramlarında Katılma ve Türkiye’de Katılmanın Gelişimi, Ankara, 1982, s. 166.

⁷⁷ Bali, a.g.e., s. 455.

5.4. İfade Hürriyeti

Anayasa'nın 70. maddesinde düşünme (tefekür), söz (kelam) ve yayım (neşir) hak ve hürriyetinin Türklerin tabii haklarından olduğu belirtilmiştir.

25/2/1341 tarihli ve 556 sayılı Hıyaneti Vataniye Kanunu'nun Birinci Maddesinin Tadili Hakkındaki 15 Nisan 1339 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun ile Hıyaneti Vataniye Kanunu'na yapılan ek düzenleme ile dini ve dini değerleri alet ederek devlet şeklini değiştirmek ve dönüştürmek, halk arasına fesat ve nifak sokmak için gerek bireysel olarak gerekse topluca sözlü ve yazılı eylemde bulunanlar veya nutuk irat edenler veyahut yayın suretiyle eylemde bulunanların, vatan haini olarak kabul edileceği belirtilmiştir.

1/3/1926 tarihli ve 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun özellikle 140, 141, 142, 143, 159 ve 163. maddelerinde ifade hürriyeti ile ilgili sınırlayıcı hükümler bulunmaktadır. 11/6/1936 tarihli ve 3038 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun'la 141, 143 ve 159. maddelerde değişiklik yapılmıştır. Bu düzenlemede suçun oluşabilmesi için cebir unsuru aranmaktayken 29/6/1938 tarihli ve 3531 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun'la cebir unsuru kaldırılmış ve cebir telkini ağırlaştırıcı sebep olarak öngörülmüştür. Sonradan yapılan değişikliklerde de cebir unsuruna yer verilmemiştir.⁷⁸ 140. maddede yurt dışında devletin itibar ve nüfusuna zarar verecek eylemde bulunmak; 141 ve 142. maddelerde sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakküm kurmak ve memleketin siyasî ve hukukî düzenini değiştirmek, 143. maddede hükümetin müsaadesi olmadan uluslararası mahiyette dernek kurmak ve kökü dışarıda bulunan bir derneğin uzantısı şeklinde dernek kurmak; 159. maddede Türklüğü, Meclisi, Cumhuriyeti ve Hükümetin manevi kişiliğini tahkir ve tezyif etmek ve 163. maddede ise din veya dinî hissiyatı veya dinen mukaddes tanınan şeyleri alet ederek devletin emniyetini ilhak edebilecek harekete halkı teşvik suçları düzenlenmiştir.

İfade hürriyetini sınırlayan Türk Ceza Kanunu hükümlerinin uygulanmasında yargı organları hürriyetin sınırlarını genişletici şekilde uygulamaya gitmekten ziyade bunları sınırlayıcı şekilde yorumlayarak uygulamıştır. 142.

⁷⁸ Bülent Tanör, T.C.K. 142. Madde Düşünce Özgürlüğü ve Uygulama, Forum Yayınları, İstanbul, Mart 1979, s. 106.

madde bağlamında Yargıtay dağıtılmamış broşürleri evde bulundurmaya propaganda suçu saymıştır. Benzer şekilde bir babanın oğluna yazdığı mektupta propaganda suçunun oluştuğuna yönelik İstanbul 3. Ağır Ceza Mahkemesinin kararını Yargıtay, “sanıkların komünist ideolojiyi benimsemiş olmaları” nedeniyle Yargıtay, İstanbul 3. Ağır Ceza Mahkemesinin kararını onamıştır.⁷⁹

4 Mart 1341 tarihli ve 578 sayılı Takrir-i Sükûn Kanunu’nda ifade hürriyetini ortadan kaldıran hükümler bulunmaktadır. Kanun’un 1. maddesine göre irtica ve isyana ve memleketin sosyal dengesini bozan ve memleketin Sükûn, emniyet ve asayişini ihlale yönelik teşkilat kurmayı, teşvik etmeyi ve teşebbüste bulunmayı, hükümetin Cumhurbaşkanının onayıyla re’sen ve idareten mene yetkili olduğu ve hükümetin fiilleri İstiklal Mahkemesine tevdi edebileceği öngörülmüştür.

1946 yılında Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, 1950’lerde İleri Gençler Birliği, Türkiye Gençler Birliği, İstanbul Yüksek Tahsil Gençlik Derneği, Türkiye Barışseverler Cemiyeti yöneticileri, 141. maddeden yargılanmışlar ve haklarında mahkûmiyet kararı verilmiştir.⁸⁰

Gerek tek partili gerekse çok partili dönemde ifade hürriyeti, gelişmeci bir çizgiden ziyade inişli ve çıkışlı evreler geçirmiş⁸¹ olup bu hürriyetin alanı zaman zaman daraltılmıştır.⁸² Özellikle 1945’ten sonra sol akımların güçlenmeye başlaması sonucu hükümet solcu etkiyi temizlemek için cadı avı başlatmıştır.⁸³

24/5/1949 sayılı ve 5392 sayılı Basın – Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü Kanunu’nda mezkûr Genel Müdürlüğün Başbakanlığa bağlı olduğu belirtilmiştir. Kanun’un 15. maddesinde radyolarda yapılacak yayın esasları ve programları hakkında görüş bildirmek üzere Radyo Yayınları Danışma Kurulu oluşturulmuştur. Yürütme organından oluşan temsilcilerden oluşan Kuruldan objektif yayın esaslarını beklemek güçtür. Uygulamada özerk bir kamu yayın-

⁷⁹ Tanör, T.C.K. 142. Madde Düşünce Özgürlüğü ve Uygulama, s. 114 - 115.

⁸⁰ Tanör, Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu, s. 64.

⁸¹ İbrahim Kaboğlu, “Pozitif Anayasa Hukukunda Düşünce Özgürlüğünün Sınırları”, Düşünce Özgürlüğü, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 228; İbrahim Kaboğlu, Özgürlükler Hukuku, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, 2002, s. 351.

⁸² Yılmaz Aliefendioğlu, “Düşünce Özgürlüğü ya da Düşünsel Özgürlük”, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 239.

⁸³ Ahmad, a.g.e., s. 52.

cılığı benimsenmediğinden, kamu yayın araçları hükümetin ve iktidar partisinin propagandasını yapmıştır. Özellikle DP'nin son yıllarında kurulan Vatan Cephesine katılanların isimlerinin devlet radyosundan okunması bireyleri o kadar rahatsız etmiştir ki Radyoyu Dinlemeyenler Cemiyeti kurulmuştur.⁸⁴

21/7/1953 tarihli ve 6185 sayılı Kanun'da siyasi teşekküllerde fiilî vazife alanlar, siyasi yayınlarda veya beyanlara bulunan öğretim üyelerinin meslekten çıkarılacağı öngörülmüştür. Düzenleme ile öğretim üyelerinin siyasî düşüncelerinden dolayı meslekten çıkarılmalarının yolu açılmıştır.

5.5. Basın Hürriyeti

Anayasa'nın 70. maddesinde yayım hak ve hürriyetinin Türklerin tabii haklarından olduğu; 77. maddesinde ise basının kanunî sınırlar içerisinde serbest olduğu ve yayınların yayımlanmadan denetleme ve yoklamaya tabi olmadığı belirtilmiştir. Böylece sansür rejiminin uygulanamayacağı öngörülmüştür.

1909'da Kanun-i Esasi'de yapılan değişiklik doğrultusunda çıkarılan Matbuat Kanunu ile basın hürriyeti düzenlenmiştir. Kanun'da sonradan değişiklik yapılarak basın hürriyeti sınırlandırılmıştır. Mezkûr Kanun 1931 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında basın hürriyeti Takrir-i Sükûn Kanunu ile büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

Yukarıda ifade hürriyeti bağlamında belirtildiği gibi Takrir-i Sükûn Kanunu ile irtica ve isyana ve memleketin sosyal dengesini bozan ve memleketin Sükûn, emniyet ve asayişini ihlale yönelik yayınları hükümetin, Cumhurbaşkanının onayıyla re'sen ve idareten mene yetkili olduğu ve hükümetin fiilleri İstiklal Mahkemesine tevdi edebileceği öngörülmüştür. Hükümet, Takriri Sükûn Kanunu'na dayanarak Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklal, Sebil-ür Reşat, Aydınlık, Orak – Çekiç, Presse du Soir, Sada-yı Hak, Sayha ve Kahkaha adlı gazete ve dergileri kapatmış ve böylece ulusal yayın yapan gazetelerden hükümetin yayın organı olan Hâkimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet kalmıştır.⁸⁵

⁸⁴ Zurcher, a.g.e., s. 348 – 349.

⁸⁵ Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – I 1924 – 1930 Devrimler ve Tepkileri, s. 136; Zurcher, a.g.e., s. 251.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF)'nda yapılan aramayı "baskın" olarak nitelendirilen Tanin gazetesi Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılmış ve yazı sahibi Hüseyin Cahit Yalçın Ankara İstiklal Mahkemesince Çorum'a sürgün edilmiştir.⁸⁶

İstiklal Mahkemeleri basının susturulması ve güdümlü hale getirilmesi amacıyla kullanılmıştır. İstenmeyen yayınlar yapıldığında ilgili yere İstiklal Mahkemesi gönderilmiştir. Mahkemenin amacı muhalif basına gözdağı vererek tutumlarını değiştirmeye zorlamaya yönelik olup tutumlarında ısrar edenlere ise hapis ve sürgün cezası verilmiştir.⁸⁷ Ergün Aybars'ın şu sözleri mahkemelerin gayesini açık bir şekilde göstermektedir:

*"Basın suçlarından bazı kimseler pişmanlık ve devrime bağlılık gösterdikleri için Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olarak yaptığı ricalar üzerine mahkemelerde beraat ettirildiler."*⁸⁸

Devletin basın hürriyetine saygılı olduğunu ve olacağını beyan eden Basın ve İstihbarat Genel Müdürü Zekeriya Sertel'in görevinden azledilmesi⁸⁹ de söylem düzeyinde bile olsa basın hürriyetine müsaade edilmediğini göstermektedir.

Basın hürriyeti ile matbu eserlerin yayını ile ilgili hususlar 25/7/1931 tarihli ve 1881 sayılı Matbuat Kanunu'nda düzenlenmiştir. Kanun'un 3. maddesine göre matbaa açılmadan önce mahallin mülki memuruna beyanname verilmesi zorunludur. Beyannameyi alan mülki memur beyanname sahibine bir alındı belgesi verir ve beyannamenin içeriğini tahkik eder. (Md. 17) 8. maddede ise basılan her şeyin savcı ve mülki amire verilmesi zorunluluğu getirilmiştir. 18. maddeye göre kanuna muhalif hareket eden gazete ve dergiler mahallin en büyük mülki amirinin emri ile derhal kapatılır. 50. maddeye göre ise memleketin umumî siyasetine dokunacak neşriyat Bakanlar Kurulu kararı ile geçici olarak tatil olunabilir. Kanun'da basın hürriyetini sınırlayıcı, hatta ortadan kaldıracı birçok hüküm bulunmaktadır. Belirtilenlere ek olarak aşağıdaki iki madde Kanun'un mantığını açıkça göstermektedir:

⁸⁶ Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – I 1924 – 1930 Devrimler ve Tepkileri, s. 146 - 147.

⁸⁷ Aybars, a.g.e., s. 402.

⁸⁸ Aybars, a.g.e., s. 403.

⁸⁹ Tunçay, a.g.e., s. 103 – 104.

“KIRKINCI MADDE – Padişahlık ve hilafetçilik yolunda ve komünistlik ve anarşistliğe tahrik eden neşriyatta bulunulamaz. Hilâfına hareket edenlere altı aydan üç seneye kadar ağır hapis cezası verilir.

KIRK BİRİNCİ MADDE – Aile mevcudiyetini ve aile kurmak esasını sar-sacak ve kadınlığı ana olmak hususundaki fikrî temayülünü zayıflatacak ma-hiyette her türlü neşriyat yasaktır. Hilâfına hareket edenlere bir aydan bir se-neye kadar dar hapis cezası verilir.”

28/6/1938 tarihli ve 3518 sayılı Matbuat Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun’la Matbuat Kanunu’nda değişiklik yapılmış ve basın hürri-yetine Cumhuriyet döneminde en ağır darbe⁹⁰ vurularak yeni sınırlamalar ge-tirilmiştir. Değişiklik ile gazete ve dergiler için teminat akçesi ve basın men-suplarına “sui şöhret eshabından olmamak” gibi nesnellikten uzak bir şart ge-tirilmiştir.

1945 yılında Tan’ın büroları CHP lehtarı basının kışkırtması sonucu yağma-lanmış ve baskı makineleri tahrip edilmiştir. Orada bulunmakta olan emniyet güçleri de nedense olaya müdahale etmemiştir.

1946 yılında çok partili hayata geçişle birlikte basın hürriyetinde kısmi ra-hatlama görülmüştür.⁹¹ 13/6/1946 tarihli ve 4935 sayılı Matbuat Kanununun 50inci Maddesini Değiştirilmesi Hakkında Kanun’la hükümetin gazete ve dergi kapatma yetkisi kaldırılmış ve basın suçlarında azaltmaya gidilmiştir. 20/9/1946 tarihli ve 4955 sayılı Matbuat Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun’la da yayın çıkarmak için izin ve para yatır-ma şartları kaldırılmıştır.

15/7/1950 tarihli ve 5681 sayılı Matbaalar Kanunu’nda matbaa kurmanın izne tabi olmadığı, ancak beyanname verilmesinin gerektiği, basılan eserlerin aynı gün çalışma saatleri içerisinde savcı ve mülki amire verilmesinin zorun-lu olduğu ve Basın Kanunu uyarınca süreli yayınların çıkarılması için beyan-name verildiği anlaşılmadıkça bunların matbaalarda basılmasının yasak oldu-ğu öngörülmüştür.

15/7/1950 tarihli ve 5680 sayılı Basın Kanunu ile hürriyetçi düzenlemeler getirilerek basın hürriyeti büyük ölçüde öngörülmüştür. Ancak ilerleyen yıl-larda basın hürriyeti sınırlandırılmıştır. 6334, 6337, 6732 ve 6733 sayılı kanun-

⁹⁰ Turhan Feyzioğlu, Demokrasiye ve Diktatörlüğe Dair, s. 108.

⁹¹ Aliefendioğlu, a.g.e., s. 239.

larla yeni basın suçları ihdas edilmiş, yayın yasakları ve yayıncının sorumluluğu genişletilmiş, cevap ve düzeltme hakkı idareye bırakılmış, gazetecilerin ispat hakkı ellerinden alınmış ve iktidar aleyhine yapılan yayınlar otomatik cezaya bağlanmıştır.⁹²

Bakanlar Kurulu 1953 tarihli kararı ile “SSCB, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Çin Halk Cumhuriyeti, Doğu Almanya ve Kuzey Kore ülkelerinde çıkan ve bu devletlerin hariçteki resmi veya gayriresmi organı veya ajansları tarafından neşredilen bilumum matbuatın Türkiye’ye sokulması veya dağıtılması men edilmiştir.”⁹³

Basın ilanları, iktidar partisi tarafından keyfi bir şekilde tarafgir gazetelerde yayınlanmıştır. Konu Birleşmiş Milletler Sosyal ve Ekonomik Konsey tarafından hazırlanan rapora da girmiştir:

*“Mesela Türkiye’de, 1952 yılı esnasında, Hükümet, büyük bir miktara baliğ olan ilanlarını keyfi surette bazı gazetelere inhisar ettirmek suretiyle, peyk bir basın yaratmaya çalışmıştır.”*⁹⁴

Basın Kanunu gereğince haklarında dava açılmış gazetecilerin yazdıklarının doğruluğunu ispat etmelerine müsaade edilmemiştir. Dolayısıyla herhangi bir siyasetçi hakkında bir iddiada bulunan gazeteci, iddiasını ispat edemediğinden cezaya mahkûm edilmiştir.

5.6. Seyahat Hürriyeti

Anayasa’nın 70. maddesinde tabii haklar sayılırken diğer hak ve hürriyetlerle birlikte seyahat hak ve hürriyeti de düzenlenmiştir. Buna ilaveten 78. maddede, seferberlik, sıkıyönetimde veya salgın hastalıktan dolayı kanunen alınacak tedbirlerin gereği olarak öngörülecek sınırlama müstesna olmak üzere seyahatin hiçbir suretle sınırlanamayacağı düzenlenmiştir. Kanun-i Esasi Encümeninin kabul ettiği metin sınırlayıcı⁹⁵ tarzda formüle edildiğinden Genel Kurulda verilen önerge ile mevcut metin kabul edilmiştir.

⁹² Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 354 – 355.

⁹³ Tanör, Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu, s. 82.

⁹⁴ Aktaran: Feyzioğlu, Demokrasiye ve Diktatörlüğe Dair, s. 113 – 114.

⁹⁵ “Madde 80- Seferberlikte ve idarei örfiye halinde veyahut müstevli emrazdan dolayı müt-tehaz tedabir icabatından olarak seyahat takyidata tabi tutulabilir.” (Gözübüyük, Sezgin, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 21-22).

Cumhuriyetin ilk yıllarında gayrimüslim azınlıklara uygulanan serbest dolaşım yasağı ve Türkiye içerisinde seyahat etmek isteyen bazı azınlıkların bir dâhili seyahat belgesine sahip olmaları şartını seyahat hürriyeti ile bağdaştırmak mümkün değildir. Yahudilere seyahat belgesi de nadiren verilmiştir.⁹⁶

28/6/1938 tarihli ve 3519 sayılı Pasaport Kanunu'nun 15. maddesine göre Türkiye'den ecnebi memleketlere gidecek olan fiilî veya ihtiyatî askerlik hizmeti çağında bulunan Türk vatandaşlarının, gitmelerine bir mâni bulunmadığını askerlik şubesinden verilmiş resmî vesika ile ispat etmeleri gerekmektedir. Düzenleme ile vatandaşın seyahat hürriyetinden yararlanma için resmî vesika getirmesinin istenmesi hürriyetin değil, sınırlamanın esas olduğu intibahı uyandırmaktadır. Kanun'un 16. maddesinde de Hükümetin savaş tehlikesi veya memleket emniyetine dokunan diğer fevkalade haller dolayısıyla ecnebi memleketler için vatandaşlara pasaport verilmesini kısmen veya tamamen sınırlayabileceği ya da men edebileceği öngörülmüştür.

29/6/1938 tarihli ve 3529 sayılı Ecnebilerin Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun'un 15. maddesinde yabancıların yirmi dört saatten fazla süren ve aynı şehir içindeki kazalar müstesna olmak üzere bir ilçe muntakasını aşan seyahatlerinde hareket ettikleri ve vardıkları yerin polis veya jandarma karakoluna bizzat veya bilvasıta haber vermek ve tezkerelerine işaret verdirmekle mükellef olduklarını öngören hüküm seyahat hürriyetine rahatsız edici bir sınırlama getirmiştir. Aynı şekilde bir yabancıyı konuk eden kişinin de yabancı ile ilgili bilgileri en yakın polis veya jandarma karakoluna bildirmesi gerekmektedir. İçişleri Bakanlığı memlekette kalmasını umumî emniyete ve siyasî ve idarî icaplara muzır saydığı ecnepleri vereceği muayyen müddet zarfında Türkiye'den çıkmaya davet edebilir. Verilen süre içerisinde Türkiye'yi terk etmeyenler sınır dışı edilirler. Kanun'un 23. maddesine göre ecnebi tabiiyetinde bulunan Türk ırkına mensup kimselerin sınır dışı edilmeleri Bakanlar Kurulu kararına bağlı kılınmıştır.

⁹⁶ Bali, a.g.e., s. 125 – 126.

5.7. Yerleşme Hürriyeti

Yerleşme hürriyeti Anayasa’da düzenlenmemiştir. Hak ve hürriyetlerin sınırı kanuna bırakıldığından ve kanunların Anayasa’ya uygunluğunun denetimini sağlayan bir mekanizma öngörülmediğinden Anayasa’da düzenlenen ve düzenlenmeyen hak ve hürriyetler arasında koruma sağlanması açısından esaslı bir fark bulunmamaktadır.

19/6/1927 tarihli ve 1097 sayılı Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun ile idarî, askerî ve sosyal sebeplere dayalı olarak Doğu’daki sıkıyönetim mıntıkası ile Beyazıt vilayetinden bin dört yüze kadar şahsın ve bu şahısların aileleri ile seksen asi ailesinin ve bölgedeki ağır ceza mahkûmlarının Batı illerine nakledilmesi konusunda hükümete yetki verilmiştir. Ayrıca 1937 – 1938 yıllarında meydana gelen Dersim İsyanının bastırılması sonucunda bazı vatandaşlar zorunlu iskâna tabi tutularak ülkenin batı illerine yerleştirilmiştir.

1934’de özellikle Trakya’da Yahudilere karşı başlatılan politika neticesinde birçok vatandaş yerleşim yerlerini terk etmek zorunda bırakılmıştır.

2884 sayılı Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun’un 31. maddesinde yer alan aşağıdaki hüküm de yerleşme hürriyetini son derece sınırlamaktadır:

“Vali ve kumandan emniyet ve asayiş noktasından lüzumlu görürse vilâyet halkından olan fertleri ve aileleri vilâyet içinde bir yerden diğer yere nakletmeğe ve bu gibilerin vilâyet içinde oturmalarını menetmeğe salahiyetlidir.”

11/6/1937 tarihli ve 3236 sayılı Kan Gütme Sebebi ile İşlenen Adam Öldürme ve Buna Teşebbüs Cürümleri Failleri Hısımları Hakkında Tatbik Olunacak Muameleye Dair Kanun’la adı geçen suç işleyen yakınlarının ikametgahlarının nakledileceği öngörülerek suç ve cezaların şahsiliği ilkesinin yanı sıra yerleşme hürriyeti de ihlal edilmiştir.

5.8. Sözleşme Hürriyeti

Anayasa’nın 70. maddesinde sözleşme hürriyetinin Türklerin tabii haklarından olduğu düzenlenmiştir. Sözleşme hürriyeti ile ilgili genel düzenlemeler 2/4/1926 tarihli ve 818 sayılı Borçlar Kanunu’nda yer almıştır.

5.9. Çalışma Hürriyeti

Anayasa'nın 70. maddesinde çalışma hak ve hürriyetine yer verilmiştir. 74. maddede ise olağanüstü hallerde kanuna göre yükletilecek çalışma yükümlülüğünün getirilebilmesine imkân tanınmıştır.

Uzmanlık gerektiren meslek ve sanatların önemli bir kısmı gayrimüslim azınlıkların elinde olduğundan devlet, meslek ve sanatların vatandaşlar arasında dengeli şekilde olmasına yönelik tedbirler almıştır. 24/1/1927 tarihli ve 964 sayılı Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun'la nüfusu on binin üzerinde olan yerlerde eczane sayısı on bin kişiye bir eczane düşecek şekilde belirlenmiştir. Bu hükmün uygulanması ile, azınlıklara ait birçok eczane kapanmıştır.⁹⁷

11/4/1928 tarihli ve 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun'la doktorların, dişçilik yapanların ve ebe, hasta bakıcı ve hemşirelerin "Türk bulunmaları" şartı aranmıştır.

11/6/1932 tarihli ve 2007 sayılı Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun'la bazı mesleklerin icrası Türk vatandaşı olma şartına bağlanmış ve bu sebeple birçok yabancı Türkiye'yi terk etmiştir.

Çalışma hürriyeti bağlamında işçi ve işveren ilişkileri ile işçi haklarıyla ilgili konular ilk defa 8/6/1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu'nda düzenlenmiştir.

19/7/1943 tarihli ve 4486 sayılı Teknik Ziraat ve Teknik Bahçıvanlık Okulları Kanunu'nda adı geçen okullara en az beş sınıflı köy ilkokulunu bitirmiş ve on altı yaşını geçmemiş olup da tahsiline devam etmeyen köylü çiftçi çocukları arasından Bakanlığın kız ve erkek talebe almaya yetkili olduğu, teknik çiftçi ve teknik bahçıvan diplomasını alanların yirmi yıl süre ile Devlet teşkilat ve müesseselerinde çalışacağı ve özel teşekküllerde iş tutamayacakları belirtilmiştir. Görüldüğü üzere belirli şartları haiz köylü çocukları Bakanlığın iradesi ile, diğer bir deyişle zorunlu olarak belli bir mesleği yapmaya zorlanmakta ve yirmi yıl süre ile Devlet kurumlarında çalıştırılmaktadır. Bu düzenlemeyi çalışma hürriyeti ile bağdaştırmak mümkün değildir.

1924 Anayasası döneminde kanunların Anayasa'ya uygunluğunun mahkemelerce denetlenmesi konusu Yargıtay'ın içtihadı ile mahkemelerin görev

⁹⁷ Bali, a.g.e., s. 218.

alanında görülmemesine rağmen Akşehir Hâkimi Refik Gür, önüne gelen, çocuğun okuldan ayrılması sebebi ile tazminat ödenmesi ile ilgili davada, Kanun'un Anayasa'ya aykırı olduğundan ve düzenlemenin meslek seçimi gibi bir hürriyet esasına müteallik seçim hakkı ve akit ve irade serbestisi ile bağdaşmadığından bahisle Yargıtay'ın bozma kararına direnmiştir. Ancak Yargıtay önceki içtihatlarında olduğu gibi kanunların Anayasa'ya uygunluğunun mahkemelerin görev alanında olmadığını belirterek direnme kararını bozmuştur.⁹⁸

Kanunların Anayasa'ya uygunluğunun mahkemelerin görev alanında olup olmadığı ile ilgili konuya esas teşkil eden mesele, görüldüğü üzere, çalışma hürriyeti ile ilgilidir. Mahkemenin akim kalan gayretine rağmen Meclis, 15/7/1953 tarihli ve 6151 sayılı Teknik Ziraat ve Teknik Bahçıvanlık Okulları Kanununun 1, 2, 3 ve 4üncü Maddelerinin Değiştirilmesine ve 15 ve 16 ıncı Maddelerinin Yürürlükten Kalırılmasına Dair Kanun'la, 4486 sayılı Kanun'daki çalışma hürriyetine ilişkin bazı maddeleri değiştirmiş ve bazılarını da yürürlükten kaldırmıştır.

5.10. Mülkiyet Hakkı

Anayasa'nın 70. maddesinde mülk edinme ve tasarrufta bulunmanın tabii hak ve hürriyetlerden olduğu ve 71. maddesinde mala hiçbir şekilde dokunulamayacağı belirtilmiştir. 74. maddede kamu faydasına gerekli olduğu usulüne göre anlaşılmadıkça ve özel kanunları gereğince değer parası peşin verilmedikçe hiç kimsenin malının istimval edilemeyeceği ve mülkünün istimlak olunamayacağı belirtilmiş ve maddede olağanüstü hallerde kanuna göre yükletilecek para ve mal yükümlülüğünün getirilebilmesine imkân tanınmıştır.

5/2/1937 tarihli ve 3115 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun'la toprak reformunu gerçekleştirme amacıyla maddeye yeni bir hüküm eklenmiştir. Buna göre çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlak olunacak arazi ve ormanların istimlak bedelleri ve bu bedellerin ödeme usulünün özel kanunlarla düzenleneceği öngörülmüştür.

⁹⁸ Erdal Onar, "Türkiye'de Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi Alanında Öncüler", Anayasa Yargısı İncelemeleri, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, Ağustos 2006, s. 14 – 16.

Türk Medeni Kanunu'nun 618. maddesinde bir şeye malik olan kimsenin o şeyden kanun dairesinde dilediği gibi tasarrufta bulunma hakkı olduğu belirtilmiştir.

Milli Korunma Kanunu'nda mülkiyet hakkına müdahale konusunda hükümete geniş yetkiler verilmiştir. Ayrıca Askerî Memnu Mıntıklar Kanunu, Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu, İskân Kanunu, Çay Kanunu, İmar Kanunu, Belediyeler Kanunu ve Orman Kanunu'nda mülkiyet hakkının sınırlandırılması ile ilgili çeşitli düzenlemeler mevcuttur.

DP yöneticileri halkın Kıbrıs konusundaki hassasiyetini göstermek için öğrencilerin sınırlı bir gösteri yapmalarını hedeflemişlerse de, 6 – 7 Eylül 1955 tarihlerinde meydana gelen olaylarda, gösteri kontrolden çıkmış ve Rumların işyerleri yağmalanmıştır.

5.11. Toplanma Hürriyeti

Anayasa'nın 70. maddesinde toplanma hak ve hürriyetinin Türklerin tabii haklarından olduğu; 79. maddesinde ise toplantı hürriyetinin sınırlarının kanunla belirleneceği belirtilmiştir.

Cumhuriyetin kurulmasından sonra toplanma hürriyeti ile ilgili düzenleme yapılmadığından 1909'da çıkarılan İctimaatı Umumiye Kanunu ve 1912'de çıkarılan Tecemmuat Hakkında Kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Adı geçen düzenlemeler dönemine göre liberal bir anlayışa sahiptir. İctimaatı Umumiye Kanunu'na göre toplantı için izin şartı aranmamakta, sadece 48 saat önce idareye bildirimde bulunulması gerekmektedir. Ancak 1912'de Kanun'da yapılan değişiklik ile idareye açık yerlerde yapılacak toplantıları yasaklama yetkisi verilmiştir. Toplantı yapma izne tabi kılınmamakla birlikte, idareye yasaklama yetkisi verildiğinden büyük ölçüde izin sistemine yaklaşılmıştır. Toplanma hürriyeti tek partili dönemde fiilen askıya alınmıştır.⁹⁹

10/6/1946 tarihli ve 4921 sayılı Kanun'la, 1912 yılında çıkarılan İctimaatı Umumiye Kanununa Müzeyyel Kanun kaldırılarak izin sisteminden bildirim sistemine geçilmiştir.¹⁰⁰ Komisyon raporuna göre 1912 yılında çıkarılan Kanun'un asıl Kanun'daki serbesti sistemine aykırılık oluşturduğundan bahisle

⁹⁹ Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 320.

¹⁰⁰ Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 348.

Tasarı ile yürürlükten kaldırılması oybirliği ile kabul edilmiş ve Meşrutiyet döneminden kalma kanunun yerine yeni bir düzenleme getirilmesi temenni edilmiştir.¹⁰¹

27/6/1956 tarihli ve 6761 sayılı Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun'la Cumhuriyet Döneminde ilk defa toplanma hürriyeti düzenlenmiş ve İçtimaatı Umumiye Kanunu ve Tecemmuat Hakkında Kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Ancak dönemine göre hürriyetçi düzenlemeleri muhtevi yukarıda belirtilen kanunlardan geriye gidilerek Milletvekili Seçim Kanunu uyarınca yapılacak seçim toplantıları dışındaki toplantı ve gösteri yürüyüşleri için izin sistemi benimsenmiştir. Kanun'un 3. maddesine göre açık ve kapalı yer toplantıları ile gösteri yürüyüşlerinden en az kırk sekiz saat önce mahallin en yüksek mülki amirine, medeni ve siyasi hakları haiz ve yirmi iki yaşını tamamlamış üç kişilik tertip heyetince bir beyanname verilmesi gerekmektedir. Beyannamede toplantı ve gösteri yürüyüşünün konu ve amacı; yer, gün ve saat, takip edeceği yol ve istikamet, toplanma ve dağılma yerleri; bunları idare edeceklerle toplantıda konuşacakların kimlik ve ikametgâhlarının açıkça gösterilmesi mecburi kılınmıştır. 4. maddeye göre ise mülki amir, toplantı veya gösteri yürüyüşüne müsaade edip etmediğini beyannamede yazılı saatten önce tertip heyetine tebliğ edecektir. Kanun'un 5. maddesinde ilginç bir yasaklama bulunmaktadır. Buna göre, gösteri yürüyüşünde nutuk atılmaz, umumi konuşma ve propaganda yapılamaz, ancak yürüyüşün mevzuu ve maksadı dövizlerle ifade edilebilir. Toplantı veya gösteri yürüyüşünde hükümet komiseri hazır bulunacağı gibi Cumhuriyet savcısı veya yardımcısı da hazır bulunabilir.

Kanun o kadar yasaklayıcı bir zihniyete sahip ki mahallî örf ve âdetlere göre yapılacak merasim, eğlence, düğün, balo gibi toplantılarla okullar veya resmî teşekküller tarafından tertip edilecek toplantılar ve ilmî konferanslarla pazar veya panayır gibi yerlerde ticari ve iktisadi ve sair maksatlarla vâki halk topluluklarının Kanun hükümlerine tâbi olmadığı, ancak, bu toplantılarda toplantının mevzu, maksat ve gayesi haricinde hakiki veya hükmi şahısların bizzat veya teknik vasıtalarından faydalanmak suretiyle topluluğa hitap etmeleri veya bu mahiyette her nevi fiil ve harekette bulunmalarının yasak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca genel yol ve parklarda toplantı yapılması yasaklanmıştır.

¹⁰¹ TBMM Tutanak Dergisi, Yasama Dönemi: 7, Yasama Yılı: 3, C. 24, B. 58, 3/6/1946, Sıra Sayısı: 145, s. 2.

Toplumsal örgütlenmenin sınırlandırılması demokrasinin yaygınlık ve derinlik kazanmasını engellemiştir.¹⁰²

5.12. Dernek ve Şirket Hürriyeti

Anayasa'nın 70. maddesinde dernek ve şirket hak ve hürriyetinin Türklerin tabii haklarından olduğu; 79. maddesinde ise dernek ve şirket hürriyetlerinin sınırlarının kanunla belirleneceği belirtilmiştir. Dernek kurma hürriyeti ile ilgili ilk düzenleme Osmanlı Devleti döneminde 3 Ağustos 1325 (1909) tarihli Cemiyetler Kanunu'nda düzenlenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında da yeni bir kanun kabul edilmeyerek önceki kanun uygulanmaya devam edilmiştir. 3 Ağustos 1325 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda 15/10/1923 tarihli ve 353 sayılı ve 20/12/1923 tarihli ve 387 sayılı kanunlarla değişiklik yapılmıştır. 387 sayılı Kanun'la hükümetin her çeşit cemiyetin idari işlemleri ile hesaplarını denetleme ve incelemeye yetkili olduğu düzenlenmiştir.

Şirket kurma hak ve hürriyeti ile ilgili düzenlemeler, Türk Medeni Kanunu, Ticaret Kanunu ve Borçlar Kanunu'nda yer almıştır.

25/2/1341 tarihli ve 556 sayılı Hıyaneti Vataniye Kanununun Birinci Maddesinin Tadili Hakkındaki 15 Nisan 1339 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun ile Hıyaneti Vataniye Kanunu'na ek düzenleme yapılmıştır. Mezkûr Kanun'da dini ve dini değerleri siyâsî gayelere esas ve alet eden dernek teşkilinin yasak olduğu ve bu tür dernekleri kuran veya bunlara üye olanların vatan haini addolunacağı ifade edilmiştir. Bilindiği üzere Hıyaneti Vataniye Kanunu kapsamındaki suçlar İstiklal Mahkemelerinde yargılanmaktadır.

Türk Medeni Kanunu'nun İkinci Babında hükmî şahıslar bağlamında derneklere de yer verilmiştir. 45. maddede kanuna ve ahlaka aykırı derneklerin kişilik kazanamayacağı; 53. maddede de derneklerin kuruluş arzusunu tüzüklerinde ihzar etmekle kişilik kazanacağı belirtilmiştir. Gayesi kanuna ve ahlaka aykırı derneklerin savcılık ve ilgililerin talebi üzerine hâkim kararı ile kapatılacağı Kanun'un 71. maddesinde ifade edilmiştir. 22/4/1926 tarihli ve 818 sayılı Borçlar Kanunu ile 29/5/1926 tarihli ve 865 sayılı Ticaret Kanunu'nda ortaklıklar ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir.

15/5/1928 tarihli ve 1246 sayılı Türkiye'de Gençlik Teşkilatının Türk Va-

¹⁰² Mumcuoğlu, a.g.e., s. 176.

tandaşlarına Hasrı Hakkında Kanun'la izcilik teşkilatı kurma ve bu örgütlere üye olma Türk vatandaşlarına hasredilmiştir. Ayrıca Türk vatandaşlarının da bu tür teşkilatı kurabilmeleri için Eğitim Bakanlığının iznini almaları ve mezkûr Bakanlığın emir ve murakabesine tabi olmaları gerekmektedir.

Muhafif örgütlenmelere müsaade edilmemektedir. Çok örgütlü düzen yerine tek partiye dayalı bir düzen anlayışı benimsendiğinden bir şekilde kısmen güç elde eden cemiyetler siyasî baskı veya hükümet kararı ile kapatılmaktadır.¹⁰³ Kemalist devrimin ilkelerine tamamen katılmasına¹⁰⁴ rağmen, 1931 yılında hükümetin baskısı ile Türk Ocakları feshettirilmiş ve bütün malvarlığı ve hakları CHP'ye devredilmiş ve yerine Halk Evleri ve Halk Odaları açılmıştır.¹⁰⁵ Aynı şekilde Mason Derneği de baskılar sonucunda kapanmıştır.

1938 yılına kadar dernek kurmak hukuken serbest, ancak fiilen izne bağlı olmuştur. 28/6/1938 tarihli ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu kabul edilerek örgütlenme hürriyeti ilk defa Cumhuriyet döneminde kod kanunla düzenlenmiştir. Dernekler, mahallin en büyük mülki amirine verilecek beyanname ile kurulmaktadır. Ancak derneğin faaliyete geçebilmesi için ilgili makamdan bir vesika alınması şart koşulduğundan dernek kurma izne bağlanmıştır. Kanun'da dernek olarak kabul edilen siyasi partilere de yer verilmiştir. Siyasi partiler önemi nedeniyle aşağıda ayrı bir başlık altında incelenecektir.

Cemiyetler Kanunu ile yerel maksat taşıyan veya unvan taşıyan; aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan derneklerin kurulması yasaklanmıştır. Ayrıca öğrenci cemiyetlerinin siyasetle uğraşamayacakları, siyasî partilerden başka derneklerin birden fazla konu ile ilgilenemeyecekleri gibi Kanun'da çeşitli demokratik ilkelere aykırı yasaklar mevcuttur. 5/6/1946 tarihli ve 4919 sayılı Cemiyetler Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun'la Cemiyetler Kanunu'ndaki bazı sınırlamalar kaldırılarak Kanun demokratik hale getirilmeye çalışılmıştır. Öncelikle izin sisteminde vazgeçilerek bildirim sistemi benimsenmiştir. Sınıf esasına dayalı dernek kurma yasağı kaldırılmıştır. Derneklerin hükümetçe değil, mahkemeler tarafından kapatılması esas kabul edilmiştir.

¹⁰³ Mahmut Goloğlu, Türkiye Cumhuriyetinin Tarihi II 1931 – 1938 Tek Partili Cumhuriyet, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 8.

¹⁰⁴ François Georjon, Osmanlı – Türk Modernleşmesi (1900 – 1930), Çeviren: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Ocak 2009 s. 64.

¹⁰⁵ Yıldız, a.g.e., s. 114.

4919 sayılı Kanun'dan sonra sendikalar kurulmuşsa da çok geçmeden solcuların nüfuzu altına girdikleri gerekçesiyle kapatılmıştır. 20/11/1947 tarihli ve 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'la sendikaların kurulması düzenlenmiştir. Sendikalara grev hakkı tanınmamıştır. Ayrıca Kanun'da sendikal faaliyetleri son derece sınırlayıcı düzenlemeler bulunmaktadır. Kanun'un 5. maddesi bunu açıkça göstermektedir:

“BEŞİNCİ MADDE - İşçi ve işveren sendikaları, sendika olarak, siyasetle, siyasi propaganda ve siyasî yayın faaliyetleriyle iştigal edemezler ve her hangi bir siyasî teşekkülün faaliyetlerine vasıta olamazlar. Sendikalar millî teşekküllerdir. Milliyetçiliğe ve millî menfaatlere aykırı hareket edemezler. Bakanlar Kurulu kararıyla her türlü Milletlerarası teşekküllere iştirak edebilirler.”

5.13. Konut Dokunulmazlığı

Anayasa'nın 71. maddesinde meskene hiçbir şekilde dokunulamayacağı, 76. maddesinde kanun ile belirlenen usul ve haller haricinde kimsenin konutuna girilemeyeceği ve üstünün aranamayacağı öngörülmüştür. Her ne kadar 71. maddede kesin bir ifade kullanılmışsa da, bu ifade 76. madde ile yumuşatılarak diğer hak ve hürriyetlerde olduğu gibi kanun kaydı öngörülmüştür.

Konut dokunulmazlığı bağlamında arama müessesine değinmek gerekir. 1412 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 95. maddesinde ev ve sair mahalde aramanın; sanığın yakalanması, suçun izlerinin takibi veya belirli bazı eşyanın zaptı maksadıyla yapılabileceği belirtilmiştir. 96. maddede suçüstü hali, ertelenmesinde sakınca görülen haller veya firar eden tutuklu veya mahkûmun yakalanması hali dışında gece vakti arama yapılamayacağı; 97. maddede arama kararını verme yetkisinin hâkimde olduğu, ancak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde Cumhuriyet savcısı emri ile arama yapılabileceği öngörülmüştür.

Temyiz Mahkemesi Tevhidi İçtihat Heyeti 18/2/942 tarihli ve 4 sayılı kararında “...kocanın zımnî olan ademi rızasına karşı karının daveti ile gayri-meşru münasebetlerde bulunmak kasdi ile meskene” girmeyi konut dokunulmazlığının ihlali olarak kabul etmiştir.¹⁰⁶ Eşlerden kocanın zımnî iradesine

¹⁰⁶ Arsel, a.g.e., s. 93.

göre mahkeme kararının şekillenmesi karının iradesinin dikkate alınmaması konuya yaklaşımın görülmesi açısından son derece dikkat çekici olup yargının ataerkil zihniyeti meşrulaştırdığını ve kariya özne olarak bakmadığını göstermektedir.

5.14. Din ve Vicdan Hürriyeti

Anayasa'nın 71. maddesinde vicdan hürriyetinin tabii haklardan olduğu; 75. maddesinde ise, hiçbir kimsenin mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefî içtihadından dolayı ayıplanamayacağı; güvenlik, genel ahlak kuralları ve kanuna aykırı olmamak üzere her türlü ayinin serbest olduğu belirtilmiştir. 75. maddede 5/2/1937 tarihli ve 3115 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun'la yapılan değişiklikle, Anayasa'nın 2. maddesine dercedilen laiklik ilkesi doğrultusunda, "tarikat" ibaresi metinden çıkarılarak tarikata mensubiyet, Anayasa korumasından çıkarılmıştır. Laiklik anlayışı ile birlikte dinin vicdani bir konu olduğu kabul edilerek dinin özel hayata özgülenmesi veya kamuya yansımaması konusuna dikkat edilmiştir. Siyasî rakipler tarafından dinin kullanılabilceği düşünülerek benimsenen laiklik anlayışı doğrultusunda din, Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığı ile devletin kontrolünde tutulmuştur. Bu dönemde laiklik kavramı laikçiliğe dönüşmüştür.¹⁰⁷

Türk Medeni Kanunu ve Türk Ceza Kanunu'nun kabulü ile birlikte bireyler arası ilişkilerin büyük ölçüde laik çerçevesi belirlenmiş ve reşitlere din değiştirme hakkı verilmiştir. Ancak 1927'de Bursa'daki Amerikan Okulunda dört Türk kızının Hıristiyan olması üzerine, hükümet sıkı tedbirler almıştır.¹⁰⁸

Cumhuriyet yöneticileri, özellikle ilk yıllarda, hedef olarak Batı Medeniyeti seviyesine ulaşmayı belirlediklerinden ve mevcut geri kalmışlığı İslâm dinine bağladıklarından, yöneticilerin İslâm dini ile ilgili konularda son derece kısıtlayıcı bir politika belirledikleri söylenebilir. Bunda özellikle, iktidar gücüne yönelik saldırı hareketlerinin tarikat veya dinî gruplardan kaynaklanmasının etkisi de vardır.

¹⁰⁷ Sami Selçuk, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, Yeni Türkiye Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2000, s. 70- 73.

¹⁰⁸ Tunçay, a.g.e., s. 239.

Özellikle tek parti döneminde din kurumunun yerine pozitivizme dayalı ulusçuluğun konulması politikası takip edilmiştir. Devrimler doğrultusunda oluşan yeni yaşam tarzı Kemalizm olarak bilinmektedir. Bazen Kemalizm “Türk Dini” olarak da tanımlanmıştır.¹⁰⁹ Devletin dini ikame edecek şekilde adeta yeni bir din gibi bireyleri yeni bir yaşam tarzına zorlaması ve bu bağlamda geleneksel inanç değerlerinin zayıflatılması veya bunların tatbikine mani olunmasını din ve vicdan hürriyeti ile bağdaştırmak mümkün değildir. Hükümetin; halkın büyük çoğunluğunun dini olan İslam’ı bastırması, dini siyasallaştırdı ve böylece din bir muhalefet aracına dönüştü.¹¹⁰

Uygulamaya bakıldığında din ve vicdan hürriyetinin tesis edildiğini söylemek mümkün değildir. Kişilerin ibadetlerini serbestçe yapamamaları veya kendilerini soruşturma tehdidi altında hissetmeleri, ibadet diline müdahale edilmesi, din dersi verenlerin hapse atılması¹¹¹ ve benzeri din ve vicdan hürriyetini kısıtlayıcı uygulamalar 1940’lı yılların ortalarına kadar hakim olmuştur. Ancak çok partili hayata geçişle birlikte din ve vicdan hürriyeti ihlal edilen kesimin oylarının alınması kaygısı veya bunların sorunlarının çözüleceğinin vaat edilmesi 1950’den sonra dinin siyasete alet edilmesi sorununu ortaya çıkarmıştır. DP’nin iktidara gelmesini müteakip din ve vicdan hürriyetinde yaşanan serbestlik, devlet politikalarının dinî saiklerle belirlenmesi, korku ve soruna sebebiyet vermiştir. II. Dünya Savaşı sonrası din ve vicdan hürriyetinde sağlanan gelişme doğrultusunda dine siyasî bir işlev verilerek sol akımlara karşı din kullanılmıştır.¹¹²

Türk Ceza Kanunu’nun 163. maddesinde dinle ilgili propaganda yasaklanmıştır. Bu maddeye müsteniden alt mahkeme ve Yargıtay’ın birçok mahkûmiyet kararı bulunmaktadır. Hatta kişinin din ya da kutsal dogmalarını tekrarlaması bile propaganda sayılıp kişi cezalandırılmıştır.¹¹³

1931 yılında yapılan düzenleme ile ezanın Türkçe okutulması zorunluluğu getirilmiştir. 2/6/1941 tarihli ve 4055 sayılı Türk Ceza Kanununun Bazı

¹⁰⁹ Zurcher, a.g.e., s. 264 – 265.

¹¹⁰ Zurcher, a.g.e., s. 280.

¹¹¹ Ali Fuat Başgil, İlimin Işığında Günün Meseleleri, s. 102.

¹¹² Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara, Ekim 2008, s. 393, 404.

¹¹³ Bülent Tanör, “Türkiye’de Düşünce Özgürlüğüne İlişkin Hukuk Politikaları”, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 259.

Maddelerini Değiştiren Kanun'la Türk Ceza Kanunu'nda değişiklik yapılarak Arapça ezan ve kamet okunması fiili için ceza öngörülmüştür. Dinin kendi içişlerine haksız ve yersiz bir müdahale olan ve aynı zamanda da laiklikle bağdaşmayan¹¹⁴ bu durum 16/6/1950 tarihli ve 5665 sayılı Türk Ceza Kanununun 526 ıncı Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun ile kaldırılmıştır.

30/11/1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun'la türbeler kapatılmış ve türbe ziyaretleri yasaklanmıştır. Kanun'da 1951 yılında yapılan değişiklikle "Türk büyüklerine ait olan veya yüksek bir sanat değeri" taşıyanlar 1950 yılında tekrar ziyarete açılmıştır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ikili eğitim anlayışı kaldırılarak bütün eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Böylece dinin gereklerine aile eğitiminin yeteceği düşünülerek dinî eğitim de yasaklanmıştır.¹¹⁵ 1948-1949 eğitim ve öğretim yılında ilkokulların 4 ve 5. sınıf müfredatına din dersleri konulmuştur. İlk başta ihtiyari olarak nitelendirilen din dersleri Milli Eğitim Bakanı Prof. Tahsin Banguoğlu'nun "bir hile"si ile fiilen zorunlu hale getirilmiştir.¹¹⁶ Şöyle ki, öğrencinin din dersi alması için değil; almaması için velisinin dilekçe vermesi usulü ile din derslerinin fiili zorunluluğunu sağlamıştır.

Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 63. maddesindeki şahidin dininin sorulacağını da öngören hüküm,¹¹⁷ din ve vicdan hürriyeti ile bağdaşmaz. Din ve vicdan hürriyeti bireylerin inançlarını açıklamaya zorlanmamalarını da içerir.

Tek parti döneminde din adamı yetiştirmeye yönelik kurumlar ilk yıllarda öngörülse de ilerleyen yıllarda kapatılmıştır. Süleymaniye Medresesinin yerine kurulan İstanbul Üniversitesine bağlı İlahiyat Fakültesi 1932 yılında kaldırılmıştır. Fakültenin toplam dokuz yıllık hayatında öğrenci sayısı 284'ten 20'ye düşmüştür. Aynı şekilde sayısı azalan imam hatip okullarından son iki-

¹¹⁴ Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, s. 48.

¹¹⁵ Selçuk, a.g.e., s. 70.¹¹⁶ Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, s. 49.

¹¹⁷ 1412 sayılı Kanunun 63. maddesindeki "dini" ibaresi Anayasa Mahkemesinin 1995/25 E. ve 1996/5 K. sayılı kararıyla din ve vicdan hürriyetini ihlâl ettiği gerekçesi ile 2/2/1996 tarihinde iptal edilmiştir.

si 1932’de kapatılmıştır. İlahiyat fakültesinin yeniden açılması 1949 yılında gerçekleşmiştir.¹¹⁸

15/6/1935 tarihli ve 2845 sayılı Cami ve Mescitlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescit Hademesine verilecek Muhassat Hakkında Kanun’da tasnif dışı kalan cami ve mescitlerin başka işlerde kullanılmak üzere kapatılacağı öngörülmüştür. Bu bağlamda tarihî değeri olan camilerden de bazıları önce kapatılmış ve ardından depo olarak kullanılmıştır.¹¹⁹

1948 yılına kadar toplu olarak hacca gitmeye müsaade edilmemiştir. Yasak 1948’de kaldırılmış ve toplu olarak hacca gitmek mümkün olmuştur. Ayrıca bu dönemde camilerin mahyaları siyasî mesaj vermek gayesi ile de kullanılmıştır. “Yaşasın İstiklaliyet”, “Hilal-i Ahmeri Unutma”, “Yaşasın Misak-ı Milli”, “Muhacirini Unutma”, “Teyyareyi Unutma” Yaşasın Gazilerimiz”, “Para biriktir” “Atatürk” “Varol İnönü” ve Türk Yılmaz”¹²⁰ gibi siyasî ve toplumsal mesaj yüklü mahyaların varlığını din hürriyeti ile bağdaştırmak mümkün değildir.

Din ve vicdan hürriyeti ile ilgili kanunî ve idarî sınırlamalara Müslümanların yanı sıra diğer semavi din mensupları da maruz kalmışlardır. Dinî eğitim yasaklandığından zaman zaman dinî eğitim verildiği düşünülen ibadet yerlerine baskınlar yapılmıştır. 1938 yılında bir sinagoga yapılan baskında yetişkinlerin yanı sıra çocuklar da gözaltına alınmıştır.¹²¹

5.15. Haberleşme Hürriyeti

Anayasa’nın 81. maddesinde postalara verilen evrak, mektup ve her çeşit emanetlerin yetkili sorgu hâkimi veya mahkeme kararı olmadan açılmayacağı, telgraf ve telefon ile vaki olan haberleşmenin gizliliğinin ihlal edilemeyeceği belirtilmiştir. Maddedeki telgraf ve telefon ile vaki olan haberleşmenin

¹¹⁸ Lewis, a.g.e., s. 410 – 411, 414.

¹¹⁹ Süleyman Faruk Göncüoğlu, “Yitik Mirasın Peşinde Beyazıt Yahnikapan Camii”, Türk Edebiyatı, S. 426, Nisan 2009.

¹²⁰ Sevgi Atak Turan, Formation of Authoritarian Secularism in Turkey: Ramadans in the Early Republican Era (1923-1938), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2004, s. 43; İsmail KARA, Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm, Dergah Yayınları, İstanbul, Haziran 2008, s. 75, 82 – 83.

¹²¹ Bali, a.g.e., s. 312.

gizliliğinin ihlal edilemeyeceği hükmü Genel Kurulda kabul edilen önerge ile maddeye girmiştir.¹²²

Anayasa'da öngörülen hak ve hürriyetler arasında, sınırlanmasında yargı makamlarının kararının öngörülmesi sebebi ile anayasal anlamda tek teminatlı hürriyetin haberleşme hürriyeti olduğu söylenebilir. Ancak bazı kanunlarda mektupların açılıp okunmasına müsaade edilmiştir. (İcra ve İflas Kanunu)

4/2/1340 tarihli ve 406 sayılı Telgraf ve Telefon Kanunu'nda telgraf ve telefon işleme ve tesisinin hükümetin inhisarında olduğu, telgrafların asıl ve suretlerinin gönderen ve gönderilene veya bunların vekil ve temsilcileri ile mahkemelerden başka bir kimseye verilemeyeceği, mahkemelerin doğrudan ve dolaylı olarak telgraf haberleşmesi hakkında bilgi talep edebileceği ifade edilmiştir. 9/6/1937 tarihli ve 3222 sayılı Telsiz Kanunu ile de elektromanyetik dalgalar vasıtasıyla her nevi resim, işaret ve sesleri almaya ve vermeye yarayan telsiz tesisatı ve işletmesinin hükümetin inhisarında olduğu belirtilmiştir. Kanun'da radyonun kullanılabilmesi, cihazın özelliklerinin bir beyanname ile PTT İdaresine bildirilmesi şartına bağlanmıştır. Ayrıca, PTT İdaresinin ilgiliye bir ruhsatname vereceği öngörülmüştür.

Görüldüğü üzere belirtilen kanunlar ile haberleşme araçları devlet tekeline alınmış ve haberleşme hürriyetine aykırı düzenlemelere yer verilmiştir.

Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 90. maddesinde sanığa gönderilen mektup ve sair evrakın zaptının mümkün olduğu; 91. maddesinde de zapt işleminin ancak hâkim kararı ile yapılabileceği, gecikmesinde sakınca bulunan hallerde Cumhuriyet savcısının yetkili olduğu, fakat savcının mektup ve sair evrakı açmaksızın hâkime tevdi mecbur olduğu belirtilmiştir.

Devlet Şurasınca verilen bir kararda; Anayasa'da öngörülen güvenceli sistem dar yorumlanarak telgraf muhabere memurlarının suç delilini muhtevi telgrafları savcılığa bildirmesi gerektiği, aksi takdirde suçu bildirmemenin Türk Ceza Kanunu'nun 235. maddesinde belirtilen vakıf olduğu suçu ilgili makama bildirmekte ihmal edenlerin ve gecikenlerin cezalandırılacağını muhtevi suça vücut vereceği ifade edilmiştir. Mahkeme kararında şu ifadelerle haberleşme hürriyeti sınırlandırılmaktadır:

“Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 81. maddesinde mahremiyeti ihlal olunamayacağı zikredilen muhaberat, fertlerin hukukuna ve muamelatına taalluk eden

¹²² Gözübüyük, Sezgin, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 428.

mevadda şuna buna ihsası caiz olmayan şahsî huhusata müteallik olmak lazım gelir, yoksa asayiş ve inzibata müteallik ve hükümetin müdahalesini müstelzim fevkalade ahvalde daireî aidiyesini keyfiyetten haberdar edilmesi icap edeceği ... kabul edildi.”¹²³

Okullarda öğrencilere gelen mektuplar, okul idarecileri tarafından açılıp okunmuştur.¹²⁴

5.16. Yargısal Güvence Hakları

Anayasa’da yargısal güvence hakları bağlamında mahkemelerde yargılamanın aleni olduğu (md. 58), herkesin mahkemeler önünde meşru yollardan yararlanarak hakkını savunabilme imkânının olduğu (md. 59), hiçbir mahkemenin görev ve yetkisinde olan davaları görmekten kaçınamayacağı (md. 60) ve hiç kimsenin kanunen tabi olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye verilemeyeceği ve yollanamayacağı düzenlenmiştir.

Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun ile yargısal güvence haklarının birçoğu askıya alınmıştır.

5.17. Suç ve Cezalara İlişkin Esaslar

Anayasa’da suç ve cezalara ilişkin esaslara yer verilmemiştir. Bununla birlikte Anayasa’nın 70. maddesinde belirtilen kişi dokunulmazlığının suç ve cezalara ilişkin esaslara teşmil edilebileceği belirtilmiştir.¹²⁵

Türk Ceza Kanunu’nun 1. maddesinde suç ve cezaların kanunîliği ilkesi düzenlenmiştir. Ancak suç ve cezalara ilişkin genel prensiplere aykırı kanunlar çıkarılmıştır.

9/5/1928 tarihli ve 1239 sayılı Şark Mıntıkasında Muayyen Vilayet ve Kazalarda Creaim Takibatı ile Cezalarının Tecili Hakkında Kanun’la Şeyh Sait vakası ve müteakip eşkıyalık olayları dolayısıyla bütün isyan bölgesinde askerî kuvvetler ile devlet memurları tarafından isyanın bastırılması emrinde yapılmış bütün fillerin suç ve kabahat addolunamayacağı öngörülmüştür.

¹²³ Resmi Gazete, 28 Ocak 1938, No: 3820, Aktaran: Arsel, a.g.e., s. 408.

¹²⁴ Bülent Nuri Esen, Kölelik ve Hürriyet, Nebioğlu Yayınları, İstanbul, s. 61.

¹²⁵ Arsel, a.g.e., s. 388.

Lehe olan kanunun uygulanması ceza hukuku prensiplerindedir. Bu ilke ile önceki kanun ile sonraki kanundan hangisi sanığın lehine ise o kanun uygulanır. Askerî Ceza Kanunu'nun geçici maddesinde bu ilkeye aykırı şu hüküm öngörülmüştür:

“Bu kanun ile konulan cezalar bundan evvelki kanunlarda yazılı olan cezalardan daha hafif olduğu surette bu kanunun meriyete konulduğu tarihte hükmedilmemiş olan suçlarla eski kanuna göre hükmedilip henüz infaz edilmemiş veya infaz edilmekte bulunmuş olan hükümler hakkında da tatbik olunur.”

Madde ile lehe olan kanun uygulanmadığı gibi eski kanuna göre hükmedilen infaz edilmeyen veya edilmekte olan cezalar hakkında da eski kanunun uygulanacağı belirtilmektedir.

Askerî Ceza Kanunu'nun 162. maddesinde disiplin cezaları, askerî terbiyeyi, disiplini bozan ve hiçbir ceza kanununun maddelerine uymayan fiiller ve tekasüller şeklinde tanımlanmıştır. Bu düzenleme ile suç ve cezaların kanunîliği ilkesi ihlal edilmiştir. Ayrıca disiplin tecavüzlerinde disiplin amirinin ceza verip vermeme konusunda takdir yetkisi bulunmaktadır.

2884 sayılı Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun'un 35. maddesinde kanun hükümlerinin geçmişe yürüyeceği belirtilerek ceza hukukunun ana prensipleri ihlal edilmiştir.

Suç ve cezaların şahsiliği ilkesine aykırı olarak 11/6/1937 tarihli ve 3236 Sayılı Kan Güdme Sebebi ile İşlenen Adam Öldürme ve Buna Teşebbüs Cürümleri Failleri Hısımları Hakkında Tatbik Olunacak Muameleye Dair Kanun'la kan gütme saiki ile adam öldürme ve buna teşebbüs suçunu işleyenle aynı dam altında oturan usul ve fûruları ve kardeşleri ve karı veya kocasının ikametgâhlarının bulunduğu yerden başka bir yere nakledileceği düzenlenmiştir. Bununla suç işleyenin yakınları da cezalandırılarak suç ve cezaların şahsiliği ilkesi ihlal edilmiştir.

6. Sosyal ve Ekonomik Hak ve Hürriyetler

1924 Anayasası'nda, o zamanlarda yavaş yavaş belirmeye başlayan sosyal ve ekonomik haklara istisnalar haricinde yer verilmemiştir. Ayrıca sosyal ve ekonomik hakların temelini teşkil eden sosyal devlet ilkesi de benimsenmemiştir. Anayasa'da negatif hürriyet anlayışı, diğer bir deyişle devletin kişilere müdahale etmemesine dayanan bir insan hakları anlayışı benimsendiğinden, sosyal ve ekonomik haklara yer verilmemesi şaşkıncı değildir.

Ekonomik ve sosyal haklar kategorisinde değerlendirilmesi ve hak olarak belirlenmesi gereken bazı haklar 1924 Anayasası'nda "hürriyet" olarak benimsenerek devletin bir edimde bulunması benimsenmemiştir. Çalışma ve mülkiyet hakları, "hürriyet" olarak kabul edilmektedir.

Ekonomik ve sosyal haklar bağlamında istisnai olduğu belirtilen eğitim hakkı ile ilgili iki düzenleme bulunmaktadır. Anayasa'nın 80. maddesinde hükümetin gözetim ve denetimi altında ve kanunî sınırlar çerçevesinde her türlü eğitimin serbest olduğu belirtilmektedir. Maddede sadece devletin gözetim ve denetim görevi bulunmaktadır. Ancak bu durum, insan hakları bağlamında kişinin lehine bir düzenleme olmayıp devletin eğitim faaliyetlerini kontrol etmek ve bu şekilde kendisini korumak gayesiyle yürüttüğü bir işlem olarak yorumlanacağı belirtilmiştir.¹²⁶ Anayasa'nın 87. maddesinde, ilköğretimin bütün Türkler için mecburi ve devlet okullarında ücretsiz olduğu ifade edilmiştir. Bu hükümle, ekonomik ve sosyal haklar bağlamında, gerçek anlamda devlete olumlu bir edimde bulunma yükümlülüğü getirilmiştir. Ancak parasızlık kıstası yeteri kadar ileri götürülememiş olup öğrencilerin kitap, defter ve benzeri ihtiyaçları sağlanmamıştır.¹²⁷

Kanun-i Esasi Encümeninin hazırladığı metinde "İçtimaî tesanüt" başlıklı bir madde mevcuttur. Maddede, Türklerin birbirlerine kardeşlik bağı ile bağlı olduğu ve buna dair sosyal yardımlaşmanın zorunlu kısmının kanunla belirleneceği belirtilmektedir. Kanun-i Esasi Mazbata Muharriri Celal Nuri Bey madde hakkında yaptığı açıklamada, fevkalade hallerde yapılacak harcamaların karşılanması amacıyla bu şekilde düzenleme yapıldığını ifade etmiştir. Dü-

¹²⁶ Bülent Algan, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Seçkin Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, Haziran 2007, s. 248.

¹²⁷ Esen, a.g.e., s. 82.

zenleme, her ne kadar “Türklerin Genel Hakları” başlıklı bölüm altında yapılsa da madde, devlete karşı olağanüstü hallerde bir talepte bulunma hakkı vermemekte, böyle bir durumda, sosyal yardımlaşmanın gereği olarak bireylerin maddi katkıda bulunmasını isteme yetkisini devlete vermektedir. Celal Nuri Bey’in açıklamasını müteakip maddenin metinden çıkarılması kabul edilmiştir.¹²⁸

Anayasa’da ekonomik ve sosyal hakların düzenlenmemesi, Anayasa’nın yürürlükte olduğu dönemde bu hakların kanun ile düzenlenmediği anlamına gelmemektedir. Bu dönemde ekonomik ve sosyal haklar bağlamında bazı kanunlar kabul edilmiştir:¹²⁹

1. 8/6/1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu: Sosyal güvenlik haklarına yer verilmiştir.

2. 27/6/1945 tarihli ve 4772 sayılı İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Hakkında Kanun

3. 9/8/1951 tarihli ve 5837 sayılı İşçilere Hafta Tatili ve Genel Tatil Günlerinde Ücret Ödenmesi Hakkında Kanun

4. 11/4/1960 tarihli ve 7467 sayılı Yıllık Ücretli İzin Kanunu.

5/2/1937 tarihli ve 3115 sayılı Kanun’la devletçilik devletin temel nitelikleri arasında sayılmıştır. İlk halinde 1924 Anayasası klasik bir liberal anlayışı benimsemekle birlikte, geçen süre içerisinde sermaye yatırımları için yeterli birikimin oluşmaması sebebi ile devlet, liberal sistemden karma ekonomi modeline geçmiştir. Böylece devlet, bireylerin imkânları çerçevesinde girişemedikleri, ancak sosyal açıdan önemli olan yatırımları kendi vasıtasıyla gerçekleştirme sürecini başlatmıştır. Bu durum, liberal politikalardan dönülerek sosyal bir sistemin uygulanması bakımından sosyal ve ekonomik hakların genişlemesini ve ferdi hak ve hürriyetlerin içtimaîleşmesini¹³⁰ sağlamıştır.

Cumhuriyet idaresinin ekonomik ve sosyal haklar bağlamında iddialı olduğu alanlardan biri toprak reformu meselesidir. Toprak reformundan maksat, geniş toprak mülkiyetine azami bir had konularak sınırlandırılması ve azami haddi aşan kısmın kamulaştırılması ve kamulaştırılan arazinin topraksız ya

¹²⁸ Gözübüyük, Sezgin, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 426.

¹²⁹ Algan, a.g.e., s. 249.

¹³⁰ Ali Faut Başgil, Klasik Ferdi Hak ve Hürriyetler Nazariyesi ve Muasır Devletçilik Sistemi, Ankara Hapishane Matbaası, Ankara, 1937, s. 29.

da az topraklı köylülere dağıtılmasıdır. Anayasa'nın ilk şeklinde toprak reformunun yapılabilmesine yönelik olarak bir hüküm bulunmamaktadır. 5/2/1937 tarihli ve 3115 sayılı Anayasa değişikliği ile 1924 Anayasası'nın 74. maddesinde yapılan değişiklikle, çiftçileri toprak sahibi yapmak gayesi ile kamulaştırma bedellerinin ödeme şeklinin özel kanun ile düzenleneceği öngörülmüştür. 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmıştır. Kanun'un 17. maddesine göre büyük toprak sahiplerinin arazileri; ortakçı, yarıcı ve tarım işçilerine dağıtılmak üzere kamulaştırılabilecektir. Ancak büyük arazilerin tasfiyesi ve çiftçilerin topraklandırılması gerçekleştirilememiştir.¹³¹ Bunun yerine hazine arazileri çiftçilere dağıtılmıştır. Ancak mümkün olduğunca daha fazla aileye toprak dağıtılması amaçlanınca rasyonel şekilde işletilemeyecek küçük işletmeler ortaya çıkmış ve bunlar da nihai olarak toprak ağalarının eline geçmiştir.¹³²

İş Kanunu, sendikaların kurulmasını ve grevi; 1947'deki Sendikalar Kanunu da grevi yasaklamıştır.

7. Siyasi Hak ve Hürriyetler

7.1. Dilekçe Hakkı

Anayasa'nın 82. maddesinde Türklerin gerek kendileri gerekse kamu ile ilgili olarak kanunlara ve düzenlemelere aykırı gördükleri hususlarda ilgili mercilere ve Meclise bireysel olarak veya topluca ihbar ve şikayette bulunabileceği, başvuru hakkında başvuru sahibine yazılı olarak cevap verileceği belirtilmiştir.

30/5/1938 tarihli ve 3410 sayılı Askerlerin Zat İşlerine Taallük Eden Davalarının Tetkik ve Muhakeme Usulü Hakkında Kanun, Anayasa'ya aykırı olarak askerinin dilekçe vermesini yasaklamıştır.¹³³

Meclise gelen talep ve şikayeti muhtevi dilekçeler Dilekçe Komisyonu tarafından kanunî mercilere gönderilmekte ve ardından bu mercilerden gelen

¹³¹ Mehmet Akad, Bihterin Vural Dinçkol, Genel Kamu Hukuku, Der Yayınları: 287, İstanbul, 2006, s. 226.

¹³² Akad, Dinçkol, a.g.e., s. 227.

¹³³ Arsel, a.g.e., s. 427.

cevaplar başvuru sahibine iletilmektedir. Bu durumda Dilekçe Komisyonunun başvuru sahibi ile kanunî merci arasında bir araç rolü dışında bir işlevi bulunmamaktadır. Ayrıca Komisyonun mercilerin verdiği cevabı değiştirmeye de yetkisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte rica ve atıfet amaçlı müracaatlar hakkında Komisyon, gerekli görürse af ve atıfet kararı verebilmekteydi.¹³⁴

İnsan haklarının korunması için dilekçe hakkının kullanılması, ilgili kurum ve kuruluşları harekete geçirmek ve basın dikkatini çekmek bakımından önemli olmakla birlikte hak ve hürriyetlerin korunmasında etkili bir yol değildir. Yapılan müracaatların hukukî neticesi ve pratik faydası bulunmamaktadır.¹³⁵ Ancak yapılan müracaatlar diğer denetim yollarını harekete geçirerek başvuru konusu ile ilgili olarak siyasî sorumluların denetlenmesini sağlayabilir. Van'ın Özalp İlçesinde meydana gelen otuz üç kişinin öldürülmesi olayı ile ilgili sorumluların ortaya çıkarılması, mağdur yakınlarından birinin Dilekçe Komisyonuna cezaevinden gönderdiği başvuru üzerine gerçekleşmiştir.

Belirtilenlere ilaveten dilekçe hakkının kullanılmasının ,yasa koyucuya toplumsal meseleler hakkında bilgi vererek bu meselelerin çözülmesi noktasında yasa koyucuyu harekete geçirici rolü de bulunmaktadır.

7.2. Vatandaşlık Hakkı

Anayasa'nın 88. maddesine göre Türkiye ahalisi din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk addedilir. Maddedeki Türk tanımı dini ve ırkî bir içerik taşımamaktadır.¹³⁶ Türklük "Türkiye ahalisi" olarak nitelendirilerek

¹³⁴ Başgil, Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri, s. 276 - 277.

¹³⁵ Başgil, Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri, s. 277 - 278.

¹³⁶ Kanun-i Esasi Encümeninin Meclis Başkanlığına hitaben yazdığı yazıda bu hususa açık bir şekilde şöyle değinilmektedir: "Devletimiz bir devleti milliyedir. Beynelmilel veyahut fevkalmilel bir devlet değildir. Devlet, Türk'ten başka bir millet tanımaz. Memleket dâhilinde hukuku mütesaviyeyi haiz başka ırktan gelme kimseler bulunduğundan bunların ırkî mübâyenelerini manii milliyet tanımak caiz olamaz. Kezalik hürriyeti vicdan musaddak olduğundan ihtilafı din de manii milliyet addedilmemiştir. Her yeni millet gibi Türk Milleti de aynı ırktan gelmiyen efradı muhteva olabilir. Ancak Türklük camiasıdır ki bütün uruku cem etmek kabiliyetini haizdir. Asrî usuller de bu hakikatı teyid etmektedir." (Gözübüyük, Sezgin, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 7.)

coğrafi vatandaşlık anlayışı benimsenmiştir. Ancak bu vatandaşlık anlayışına rağmen, “Türk” her zaman “Müslüman” olarak algılanmış ve gayrimüslimlerin “Türk olmayanlar” sınıfına dâhil edildiği iddia edilmiştir.¹³⁷

Maddenin Genel Kurul görüşmelerinde Yozgat Milletvekili Ahmet Hamdi Bey maddede Türkiye ahalisinden olup Türk harsını kabul edenlere Türk denileceği şeklinde bir değişiklik teklifinde bulunmuşsa da, Celal Nuri Bey, Lozan Andlaşması'nın 39. maddesi uyarınca bunun mümkün olmadığını ifade etmiştir.¹³⁸ İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Bey de hükümet uygulamalarından örnek vererek konuya dikkati şu şekilde çekmiştir:

*“Diyoruz ki, Devletin, Türkiye Cumhuriyetinin tebaası Türk'tür. Bir taraftan da hükümet mücadele ediyor, ecnebler tarafından tesis edilmiş olan müessesatta çalışan Rum'u, Ermeni'yi çıkarmaya çalışıyor. Biz bunları Rum'dur, Ermeni'dir diye çıkarmak istediğimiz vakit bize 'Hayır, Meclisinizden çıkan kanun mucibince bunlar Türk'tür.' derlerse ne cevap vereceksiniz?”*¹³⁹

Genel Kuruldaki görüşmeler sonunda sadece “Türk itlak olunur” ibaresinden önce “vatandaşlık itibariyle” ibaresi; metne, İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Beyin değişiklik önergesi kabul edilerek eklenmiştir.¹⁴⁰ Böylece özellikle Müslüman olmayanların vatandaşlık itibariyle Türk olduğu kabul edilerek hakiki ve itibari Türklük ayrımına gidilmiştir. Resmi söylem ve Kemalist basında da gayrimüslimler, “Kanun-i Esasi Türkleri” ya da “Kanun-u Medeni Türkleri” olarak nitelendirilmiştir.¹⁴¹ Arsel de vatandaşlık tanımının yetersizliğinden hareketle Türkiye’de yaşayıp da milliyet itibariyle Türk olmayanları da kapsayıcı yeniden düzenlenmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir.¹⁴² Lozan da reddedilen Müslüman azınlık toplulukları sorun alanı olarak görülmemiştir.

Vatandaşlığın kazanılması, vatandaşlıktan çıkma ve çıkarılma, evlenmenin vatandaşlığa tesir ve vatandaşlığın kaybı ile ilgili konular 28/5/1928 tarihli ve 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu’nda düzenlenmiştir.

¹³⁷ Arus Yumul, “Ermeniler: Millet-i Sadıka mı, Beşinci Kom mu, Geçmişin Yadigarları mı?”, Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu, tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 91.

¹³⁸ Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 436 - 437.

¹³⁹ Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 437.

¹⁴⁰ Sezgin Gözübüyük, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 441.

¹⁴¹ Yıldız, a.g.e., s. 138, 151.

¹⁴² Arsel, a.g.e., s. 386.

Cumhuriyetin ilk yıllarında dinin toplumsal hayattaki etkileri devam ettiğinden millet tanımında önemli unsurlardan biri olarak din birliğine yer verilmiştir. Ancak 1930'lardan sonra devletin laikleşmesi için atılan adımlar neticesinde din, milletin unsuru olmaktan çıkmıştır. 1931 ve 1935 CHP programlarında millet şu şekilde tanımlanmıştır: "Millet; dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir."¹⁴³ Mustafa Kemal'e göre de millet tanımı şöyledir:

"Türk milletinin tecessüsünde müessir olduğu görülen tabî ve tarihî vakıalar şunlardır:

- a) Siyasî varlıkta birlik
- b) Dil birliği
- c) Irk ve menşe birliği
- d) Tarihî karabet
- e) Ahlâkî karabet"¹⁴⁴

Görüldüğü üzere Mustafa Kemal'in millet anlayışı da sadece siyasî birlik anlamında vatandaşlığı ifade etmemekte, bunun ötesinde ırk ve kültür birliğine dayalı, aynı zamanda dinî değerlere uzak veya mesafeli bir anlayışı ifade etmektedir.

Hukukî olarak Türkiye ülkesinde yaşayanların Türk olarak kabulüne rağmen söylem ve uygulamalarda "Türk"ten "Türk ırkından gelenler" anlaşılması olup vatandaşlık temelli ve kapsayıcı bir kavram benimsenmemiştir. Türk ırkından olmayanların askeri okullara girmelerini ve yabancı ırktan gelenlerin önemli mevkilere alınmalarını engellemeye yönelik uygulamalar Anayasa'nın vatandaşlık tanımının tam manası ile uygulama imkânı bulmadığını göstermektedir.

Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un şu sözleri bireylere bakış açısının ortaya konulması açısından önemlidir:

"Benim fikrim, kanaatim şudur ki, dost da düşman da dinlesin ki bu memle-

¹⁴³ Taha Parla, Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 28.

¹⁴⁴ A. Afetinan Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969, Ankara, s. 22.

ketin efendisi Türk'tür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır.”¹⁴⁵

Azınlık mensuplarının askere alınmasında her zaman istekli olunmamıştır. Bu durum, devlet katında azınlıkların ne kadar vatandaş olarak kabul edildiklerinin göstergesi olması bakımından önemlidir.¹⁴⁶ Varlık Vergisi uygulaması ve 6-7 Eylül olayları da; gayrimüslimlerin, devlet ve toplum tarafından ötekileştirildiğini ve devlet ve toplumun bunları kendinden görmediğini göstermektedir. Ayrıca mübadele anlaşmaları yoluyla gayrimüslimlerin sayısının azaltılması, devlet politikası açısından dikkat çekicidir. Uygulamada doğrudan vatandaşlığın kaybettirilmesi yoluyla vatandaşlık hakkından mahrum bırakma uygulanmasa da, diğer hakların kullanılmasına hukuken ve çoğunlukla fiilen engel olunarak kişilerin yıpratılmasına neden olunmuştur. Haklarından mahrum edilen bu kesimin fırsatını bulduklarında diğer ülkelere gitmeleri de vatandaşlık hakkının dolaylı olarak ihlaline sebebiyet vermiştir.

Vatandaşlığa kabulde Türk soyundan olanlara öncelik verilmiştir. Ancak burada bir durum dikkati çekmektedir. Politika olarak ülke içerisinde milliyetçi bir politika benimsenmesine rağmen vatandaşlığa kabulde Türk olmanın yanı sıra Müslüman olma da kriter olarak aranmıştır. Bükreş Elçiliği görevindeyken Hamdullah Suphi Tanrıöver'in ısrarlarına rağmen Romanya'da yaşayan Gagavuz Türkleri göçmen kabul edilmemiştir.¹⁴⁷ Bununla birlikte Türkçe bilmeyen farklı etnik kökenlere sahip Boşnak, Arnavut ve Bulgar Pomakları'nın Türkiye'ye göç etmesine Müslüman olmaları sebebiyle müsaade edilmiştir.¹⁴⁸

¹⁴⁵ “Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un Ödemiş Nutku”, Hakimiyet-i Milliye 19 Eylül 1930, Aktaran: Bali, a.g.e., s. 238.

¹⁴⁶ M. Çağatay Okutan, Tek Partili Dönemde Azınlık Politikaları, Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ağustos 2009, İstanbul, s. 130-131.

¹⁴⁷ 25/1/1937 tarihli ve 3102 sayılı Türkiye ile Romanya Arasında Münakit “Dobruca'daki Türk Ahalinin Muhaceretini Tanzim Eden Mukavelename”nin Tasdiki Hakkında Kanuna ekli mezkûr Anlaşmanın şu maddesi bakış açısını açıkça göstermektedir: “Madde 2- Yukarıda tasrih edilen eyaletlerde oturan ve Türkiye'ye hicret etmek arzusunda bulunan aslen Türk, Müslüman, Rumen tebaalarının işbu Mukavelenamede derpiş edilen şartlar dâhilinde Romanya'yı beş senelik bir mühlet zarfında terk etmelerine müsaade olunacaktır.”

¹⁴⁸ Yıldız, a.g.e., s. 135.

7.3. Seçme ve Seçilme Hakkı

Anayasa'nın 10. maddesinin ilk şekline göre on sekiz yaşını tamamlayan her erkek Türk, milletvekili seçimine katılmak hakkına sahiptir.¹⁴⁹ Bu maddede 5/12/1934 tarihli ve 2599 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun 10 ve 11 inci Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Kanun'la yapılan değişikliklerle yirmi iki yaşını tamamlayan kadın, erkek her Türkün milletvekili seçme hakkı olduğu öngörülmüştür. Seçme yaşının on sekizden yirmi ikiye yükseltilmesi kadınların siyasî rüste erkeklerden geç ulaştıklarını gösterir bir anlayışın ürünüdür.¹⁵⁰ 11. maddenin de ilk şeklinde otuz yaşının tamamlayan her erkek Türk'ün milletvekili seçilme hakkı olduğu hükmü, mezkûr kanunla değiştirilerek otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk'ün milletvekili seçilebileceği ifade edilmiştir. Anayasa'nın belirtilen iki maddesinde yapılan değişikliklerle kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmış ve aynı zamanda seçme yaşı on sekizden yirmi ikiye yükseltilmiştir.

Anayasa'nın 10 ve 11. maddelerinin ilk şeklinde milletvekili seçme ve seçilme ile ilgili cinsiyete dair kayda yer verildiğinden diğer seçimlerde kadınların seçme ve seçilme hakkının tanınmasında herhangi bir engel bulunmamaktadır. 18/3/1340 tarihli ve 442 sayılı Köy Kanunu'nun köy muhtarı ve ihtiyar meclisine seçilmek ve bunları seçmek ile ilgili cinsiyet kaydı bulunmamaktadır. Her ne kadar Kanun'da cinsiyet kaydına yer verilmemişse de, uygulamada kadınların bu haklardan yararlanmasında sorun yaşanmış olmalı ki Kanun'da 26/10/1933 tarihli ve 2329 sayılı 442 Sayılı Köy Kanununun 20 inci ve 30 uncu maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun'la değişiklik yapılarak kadın erkek her köylünün muhtar ve ihtiyar meclisine seçilebileceği öngörülmüştür.

¹⁴⁹ Kanun-i Esasi Encümeninin Genel Kurula sunduğu metnin 10 ve 11. maddelerinde "her Türk" ibaresi kullanılarak kadınları da içine alan bir ifade tarzı tercih edilmişken maddelerin Genel Kuruldaki görüşmelerinde mezkûr ibare "her erkek Türk" şeklinde değiştirilmiştir. Kanun-i Esasi Encümeni Mazbata Muharriri Celal Nuri Bey, seçim kanununda erkeklerin seçme ve seçilme hakları olduğundan bahisle Kanun-i Esasi'de buna muvafık düzenleme yaptıklarını, ancak ifadenin kadınların da seçme ve seçilme hakkı olduğu şeklinde anlaşılacak şekilde iltibas varsa bunun "her erkek Türk" şeklinde değiştirilmesini teklif etmiştir. Değişiklik kabul edilmiş ve Genel Kuruldaki görüşmeler esnasında kadınların seçme ve seçilme hakları ortadan kaldırılmıştır. (Gözübüyük, Sezgin, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 11, 109-114.)

¹⁵⁰ Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 323.

10/4/1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu'nda seçme ve seçilme haklarının düzenlendiği 23 ve 24. maddelerde cinsiyet kaydına yer verilmiştir. Uygulamada da 1930 yılında yapılan seçimlere kadınlar katılmıştır.

1946 yılındaki seçimlere kadar seçimler çift dereceli olarak yapılmıştır. Milletvekili seçimi ile ilgili düzenlemeler 3/4/1339 tarihli ve 320 sayılı İntihabı Mebusan Kanunu Muvakkatinin Bazı Metvaddını Muadil Kanun'da yer almıştır. Kanun'da seçmen ve milletvekili olabilmek için vergi yükümlüsü olmanın şart olmadığı belirtilmiştir. Bu sistemde seçmenler milletvekillerini seçecek kişileri (müntehibisani), bunlar da milletvekillerini seçmektedir.

CHP'nin 14/5/1931 tarihli Programında seçim sistemi hakkında şöyle denilmektedir:

“Bir dereceli intihabı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaş, intihap edeceğini tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vasıtalarla mücehhez kılmak lazımdır. Bunun temini hususundaki mesainin matlub neticeyi vereceği güne kadar vatandaş, yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmayı demokrasinin hakiki icaplarına daha uygun buluruz.”¹⁵¹

Görüldüğü üzere halk temsilcilerini doğrudan doğruya seçme konusunda ehliyetli görülmemektedir. Bu durum, milli egemenlik ilkesi ile bağdaşmamakta olup vesayetçi bir yönetim tarzının tezahürüdür. Siyasî katılımın sınırlı tutulması seçimlerin sadece meşruiyet aracı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁵²

14/12/1942 tarihli ve 4320 sayılı Mebus Seçimi Kanunu ile önceki kanunlar yürürlükten kaldırılmış ve milletvekili seçimi ile ilgili hükümler sistematik bir şekilde düzenlenmiştir. Ancak Kanun'da oyların gizli kullanımı ve açık sayımı öngörülmediği gibi seçimlerin idarenin denetiminde yapılması öngörülmüştür. Hükümet temsilcilerinden oluşan seçim kurullarının gözetlediği seçimlerin tarafsızlık ve dürüstlük ilkeleri çerçevesinde gerçekleşmesi sağlanamaz. Bu kişilerden tarafsızlık ve dürüstlük beklemek, bunlardan “birer peygamber feragat ve fazileti istemek gibi safderunluktur.”¹⁵³

¹⁵¹ Tunçay, a.g.e., s. 475.

¹⁵² Maksut Mumcuoğlu, Çağdaş Demokrasi Kuramlarında Katılma ve Türkiye'de Katılımın Gelişimi, Ankara, 1982, s. 153 - 154.

¹⁵³ Ali Fuat Başgil, Demokrasi Yolunda, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 217.

5/6/1946 tarihli ve 4918 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu ile milletvekili seçimine ilişkin hükümler yeniden düzenlenmiştir. Kanun Tasarısı ile, asıl olarak milletvekilleri seçimlerinin bir günde ve tek dereceli olarak yapılması hedeflenmiştir.¹⁵⁴ Muhafif milletvekilleri, Tasarıyı demokrasi açısından bir ilerleme olarak görmelerine rağmen Tasarıda üç önemli eksikliğe değinmişlerdir:

1. Nisbi temsil sisteminin öngörülmemesi
2. Oy kullanımının gizli şekilde yapılmasının öngörülmemesi
3. Seçimlerin denetiminin idarî makamlara bırakılması

Aydın Milletvekili Adnan Menderes gizli oy ile ilgili düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır:

“Reylerin gizliliğine ehemmiyet verilmiş olması tasarının dikkati çeken diğer bir hususiyetidir. Reyini kullanırken yurttaşın her türlü tesirden azade olarak vicdaniyle başbaşa kalabilmesi, reylerin serbestliği bakımından en mühim bir esastır. Bilhassa bizim gibi tek parti sisteminden yeni ayrılmakta olan memleketler için bunun ehemmiyeti çok büyüktür. Bu gizlilik prensibinin de kâfi teminat altına alındığını göremiyoruz. Sandık başında hazırlanmış duran ve içinde kimlerin isimleri yazılı olduğu belli olan bir listeyi alıp sandığa atması veya bunu almak istememesi yurttaşın reyini kimlerin lehine kullandığını açıkça meydana koyan bir usuldür. Gizlilik bunun neresinde kalır.”¹⁵⁵

Tasarının Genel Kurul görüşmelerinde oyun gizli kullanımını öngören değişiklik önergesi kabul edilmemiştir.¹⁵⁶ Kanun’da ayrıca oyların açık sayımının yapılacağı öngörülmemiştir. 1946 yılı Milletvekili Seçimlerinde “açık oy, gizli sayım/tasnif” ilkeleri uygulanmıştır. Ayrıca seçimlerin gözetim ve denetimi de idarî makamlar tarafından yapıldığından seçimlerin özgür bir biçimde gerçekleşmesi sağlanamamıştır. Seçim sonuçları açıklanır açıklanmaz oy pusulaları imha edildiğinden seçimlerin denetlenmesi de imkânsız olmuştur. Bunlara ilaveten seçimlerde hileli oy kullanılmıştır.¹⁵⁷

¹⁵⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Yasama Dönemi: 7, Yasama Yılı: 3, C. 23, B. 57, 31/5/1946, s. 246.

¹⁵⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Yasama Dönemi: 7, Yasama Yılı: 3, C. 23, B. 57, 31/5/1946, s. 247.

¹⁵⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Yasama Dönemi: 7, Yasama Yılı: 3, C. 23, B. 57, 31/5/1946, s. 275.

¹⁵⁷ Zurcher, a.g.e., s. 308.

9/7/1948 tarihli ve 5258 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesine Dair Kanun'la 4918 sayılı Kanun'da yapılan değişikliklerle gizli oy ve açık sayım sistemi öngörülmüştür.

21/2/1950 tarihli ve 5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu seçime dair işleri detaylı bir şekilde düzenlemiştir. Kanun'un 1. maddesinde aşağıdaki şekilde seçimlere ilişkin temel esaslar belirtilmiştir:

“Milletvekili seçimi tek derecelidir ve ekseriyet usulüne göre genel, eşit, gizli oyla yapılır. Oy serbest ve şahsidir. Oyların sayılması ve ayrılması açıktır.”¹⁵⁸

Kanun'un en önemli yeniliği, seçimlerin yargı gözetimi ve denetimi altında yapılmasını düzenlemesidir.

7.4. Siyasî Parti Kurma ve Siyasî Faaliyette Bulunma Hakkı

Anayasa'da siyasi partiler ile ilgili bir düzenleme bulunmamaktadır. II. Dünya Savaşı'na kadar siyasi partiler özel hukuk konusu kabul edildiğinden, bunlar dernek kurma hürriyeti bağlamında ele alınmıştır. Anayasa'nın 70. maddesinde dernek kurma hak ve hürriyeti, 79. maddesinde derneklerin sınırının kanunla çizileceği ifade edilmiştir.

Türk Medeni Kanunu'nun 71. maddesinde, bir cemiyetin gayesinin, kanuna ve genel ahlak kurallarına aykırı olamayacağı, eğer bunlara aykırı olursa hâkim kararı ile feshedileceği düzenlenmiştir. Medeni Kanun'da cemiyetlerin kurulması açısından serbest kuruluş sistemi benimsenmiştir. 28/6/1938 tarihli ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ile dernekler, dolayısıyla özel hukuk konusu kabul edilen siyasi partiler, bu Kanun'a tabi olmuşlardır.

9 Eylül 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasî tarihinin temeli olan Halk Fırkası kurulmuştur. Seçimleri müteakip İkinci Meclis döneminde ilk muhalefet partisi olarak, TPCF 17 Kasım 1924'te kurulmuştur. Geleneksel değerleri savunan parti, oligarşik gayelere karşı koymayı, bireysel hürriyetleri korumayı ve meşru bir muhalefet çalışması sergilemeyi hedeflemektedir.¹⁵⁹ Ancak Cumhuriyetin ilk muhalefet partisi Şeyh Sait İsyanı üzerine çıkarılan Tak-

¹⁵⁸ Kavanin Mecmuası, C. X, s. 511.

¹⁵⁹ Adil ŞAHİN, Türkiye'de İnsan Hakları Birinci Kitap Siyasal parti Programları, Hükümet Programları ve Uygulama (1920-1930), Beta Basım, İstanbul, Mayıs 2005, s. 17.

rir-i Sükûn Kanunu'nun verdiği yetkiye dayanılarak 5 Haziran 1925 tarihli hükümet kararı ile kapatılmıştır. Atatürk 1927 yılında her ne kadar “*Bu fırka ülkede suikastçıların, gericilerin kalesi, ümit kaynağı oldu.*” şeklinde bir yarıya varmışsa da İsmet İnönü TpCF ile Şeyh Sait İsyanı arasında bağlantı olmadığını şu şekilde ifade etmiştir:

*“TpCF’yi bizim arkadaşlarımız kurdular. Şeyh Sait İsyanı bizi korkuttuğu için, yeni olan devrimi koruma kaygısıyla bu partiyi kapattık. Ama iyi bir şey olmamıştır. Onu korumalıydık. Hata ettik. Korusaydık şimdi demokrasi geleneği yerleşmiş olacaktı.”*¹⁶⁰

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın etkisiyle ekonomik ve sosyal şartların fevkalade zorlaşması üzerine Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatı ile, Fethi Okyar 12 Ağustos 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkasını (SCF) kurmuştur. Devrimlerin henüz tam olarak benimsenmemesi ve CHP'nin politikalarının bazı kesimler üzerindeki olumsuz etkisi, büyük kitlelerin SCF'ye yönelmesine sebep olmuştur. Belediye seçimlerindeki tüm engelleme ve baskılara rağmen SCF, 502 belediyeden 22'sinde başarılı olmuştur. Her ne kadar halkın CHP'ye karşı tutumunun belirlenmesi amacıyla kurulmuş olsa da SCF, ciddi bir alternatif haline gelmesi ve aynı zamanda CHP'ye karşı kesimlerin birleşme merkezi olması sebebiyle yapılan baskılar üzerine 17 Kasım 1930'da kendini feshetmiştir. Partinin feshini müteakip Şurayı Devlet kararı ile SCF'nin kazandığı belediye seçimleri bozdurulmuş ve SCF mensubu memurlar görevlerinden alınmıştır.¹⁶¹ Çok partili siyasi hayata geçene kadar belirtilen örnekler dışında 1930 ve 1931 yıllarında birkaç parti kurulmuşsa da bunlar, hükümet tarafından kapatılmıştır.¹⁶²

Tek parti döneminde Cumhurbaşkanından kaymakamlara kadar kamu görevlileri aynı zamanda CHP'nin de üyesiydiler. Mustafa Kemal bir konuşmasında şunu söylemiştir:

*“...cumhurbaşkanlığında bulunduğum halde Partimizin genel başkanlığını da övünerek muhafaza ediyorum.”*¹⁶³

¹⁶⁰ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar Milli Mücadeleden Demokrasiye*, 2. Cilt, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001, s. 730.

¹⁶¹ Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyetinin Tarihi II 1931 – 1938 Tek Partili Cumhuriyet*, s. 6.

¹⁶² Tunçay, a.g.e., s. 285-293.

¹⁶³ Aktaran: Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I 1924 – 1930 Devrimler ve Tepkiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mayıs 2007, s. 66.

Çok partili hayata geçme denemelerinde başarılı olunamaması üzerine tek parti yönetimi çeyrek asırlık süre devam etmiştir. Demokratik sistemin hazırlayıcısı olarak görülen CHP vesayetçi bir partidir.¹⁶⁴ 1930'lu yıllarda Avrupa'daki faşist rejimlerin etkisi altında herkesi parti üyesi olarak gören bir anlayış hakim olmuştur.¹⁶⁵

Tek parti döneminde büyük ölçüde devlet - parti özdeşliği sağlanmıştır. CHP'nin 1935 Kurultayından sonra fiili parti ve devlet birliği resmileştirilmiştir. Parti Genel Başkanı Cumhurbaşkanı; Genel Başkan Vekili Başbakan; Parti Genel Sekreteri İçişleri Bakanı ve il başkanı vali olarak 1936 yılında yayınlanan bildiride belirtilmiştir.¹⁶⁶

Partiye üye olmak için TpCF ve SCF tüzüklerinde sırası ile "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı" ve "her Türk vatandaşı" kıstas olarak belirlenmişken CHP Tüzüğünde (1927 ve 1931) "her Türk vatandaş" kıstas olarak belirlenmiştir.¹⁶⁷ "her Türk vatandaşı" ibaresi "her Türk vatandaş" ibaresine nazaran hukuki bir ibare olup ikinci ibareden bir etnik gruba ait olan vatandaşlar anlaşılmaktadır.

II. Dünya Savaşı sonrası yeni bir dünya sisteminin kuruluyor olması ve o zamanın yöneticilerinin ülkeyi Batı'nın yanında görmek istemeleri üzerine çok partili siyasi hayata geçilme kararı alınmıştır. İlk olarak 18 Temmuz 1945'de Milli Kalkınma Partisi, ardından 7 Ocak 1946'da DP kurulmuştur. Çok partili hayata geçilse de parti kapatmaları devam etmektedir. 16 Aralık 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi kapatılmıştır.

5545 sayılı Kanun'un 45 ila 48. maddelerinde siyasî partilerin radyoda propaganda yapmaları düzenlenmiştir. 1950 yılında yapılan milletvekili genel seçimlerinden önce DP temsilcileri ısrarla siyasî partilerin radyodan propaganda yapma haklarını savunurken, DP iktidara geldikten sonra 5545 sayılı Kanun'da değişiklik yapılarak muhalefet partilerinin hakları alınmış ve radyo sadece iktidar partisinin propagandasının yapılmasına hasredilmiştir. Dönemin Başbakanı Adnan Menderes bunu şu şekilde savunmuştur:

¹⁶⁴ Tarık Zafer Tunaya, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, 4. Bası, İstanbul, 1980, s. 314.

¹⁶⁵ Mümtaz Soysal, Anayasaya Giriş, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 271, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s. 180.

¹⁶⁶ Goloğlu, Türkiye Cumhuriyetinin Tarihi II 1931 – 1938 Tek Partili Cumhuriyet, s. 210.

¹⁶⁷ Tunçay, a.g.e., s. 392, 399, 417, 452.

*“Radyoda konuşmanın, meydanlarda konuşmanın adabını öğrenelim. Ondan sonra hak isteyelim. Bugün muhalefet partileri işte bu sebepten Devlet radyosunu kullanmaktan mahrumdurlar.”*¹⁶⁸

DP döneminde muhalefet partilerinin faaliyetleri engellenmiştir. İsmet İnönü'nün 1952 yılının Eylül ayındaki ülke gezisi esnasında Balıkesir'de konuşma yapmasına Balıkesir Valisi tarafından izin verilmemiştir. Özellikle el-lili yılların sonunda İnönü çeşitli yerlerde saldırıya uğramış ve Kayseri'de toplantı yapması asker kullanılarak engellenmeye çalışılmıştır.¹⁶⁹

21/7/1953 tarihli ve 6185 sayılı Üniversiteler Kanununun 46 ıncı Maddesinin (a) Fıkrasının Değiştirilmesi Hakkında Kanun'la üniversite öğretim üyelerinin siyasî kuruluşlarda görev almaları ve siyasî beyan ve yayında bulunmaları yasaklanmıştır.

Çok partili hayatta, seçim çevrelerinde uygulanan listeli adî çoğunluk sistemi adil olmayan sonuçlar ortaya çıkarmıştır. 1950 seçimlerinde DP yüzde 53,35 oy almasına rağmen 408 milletvekili çıkararak Mecliste yüzde 83,57 oranında temsil edilme imkânı bulmuşken CHP yüzde 39,78 oy almasına rağmen 69 milletvekili çıkararak Mecliste yüzde 14,4 oranında temsil edilmiştir. 1954 ve 1957 seçimleri de benzer şekilde olup adil olmaktan uzaktır. Ayrıca bu dönemde DP başarılı olamadığı seçim çevrelerini cezalandırmıştır. Bu bağlamda Adıyaman İlçesi, CHP'ye oy veren Malatya'dan ayrılarak il yapılmış, Cumhuriyetçi Millet Partisine oy veren Kırşehir ilçe yapılmıştır. Aynı şekilde Kastamonu'ya bağlı Abana İlçesi de köy haline getirilmiştir.¹⁷⁰ 11/9/1957 tarihli ve 7053 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanununun 35 ve 109 uncu Maddelerininin Tadiline ve Bu Kanuna Muvakkat Bir Madde İlâvesine Dair Kanun'la muhalefet partilerinin güç birliği yapmaları engellenmiştir.

CHP'nin yıkıcı, gayrimeşru ve kanun dışı faaliyetlerini araştırmakla yükümlü Tahkikat Komisyonu kurulmuştur. On beş üyeden oluşan Komisyonun gayesi muhalefet partisinin faaliyetlerine engel olarak partiyi sindirmektir. 27/4/1960 tarihli ve 7468 sayılı TBMM Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salâhiyetleri Hakkında Kanun ile Tahkikat Komisyonuna yargı ve yürüt-

¹⁶⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Yasama Dönemi: 10, Fevkalade İctima, C. 1, B. X, 30/6/1954, s. 321.

¹⁶⁹ Zürcher, a.g.e., s. 324, 349.

¹⁷⁰ Abana 1968'te tekrar ilçe yapılmıştır.

me yetkisini de muhtevî birçok yetki verilmiştir. Mezkûr Kanun, çoğunluk iktidarının kendi diktatörlüklerini ilan ettiklerinin bariz bir örneğidir. Kanun'un ilk iki maddesi Komisyonun gerçek gayesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“MADDE 1. — Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat encümenleri ve naib olarak vazifelendirecekleri tali encümenler; Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, Askerî Muhakeme Usulü Kanunu, Basın Kanunu ile diğer kanunlarda Cumhuriyet Müddeiumumisine, sorgu hâkimine, sulh hâkimine ve askerî adlî âmirlere tanınmış olan bilcümle hak ve salâhiyetleri haizdir.

MADDE 2. — Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat encümenleri:

a) Tahkikatın selâmetle cereyanını temin maksadıyla her türlü neşriyatın yasak edilmesine,

b) Neşir yasağına riayet edilmemesi halinde mevkute veya gayrimevkutenin tabî veya tevziinin men'ine,

c) Mevkute veya gayrimevkutenin toplatılmasına, mevkutenin neşriyatının tatiline veya matbaanın kapatılmasına,

ç) Tahkikat için lüzumlu görülen veya sübut vasıtalarından olan her türlü evrak, vesika veya eşyanın zaptına,

d) Siyasi mahiyet arz eden toplantı, hareket, gösteri ve emsali faaliyetler hakkında tedbir ve karar almaya,

e) Tahkikatın selâmetle intacı için lüzumlu göreceği bilcümle tedbir ve kararları ittihaz etmeye ve Hükümetin bütün vasıtalarından istifade eylemeye, dahi salâhiyetlidir.”

Kanun'un diğer maddelerinde Komisyon kararlarına muhalefet edenlerin bir seneden üç seneye kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılacağı, Komisyon kararlarının yerine getirilmesinde ihmali olanlar ile suistimali görülenlerin cezalandırılacağı, Komisyon çalışmaları gizli olduğundan bunları ifşa edenlerin cezalandırılacağı ve yalan şahitlik yapan ve yalan yere yemin edenlerin Türk Ceza Kanunu'nda belirtilen cezanın iki misli ile cezalandırılacağı öngörülmüştür. Kanun'un çıkması üzerine tepkiler artmış ve büyük şehirlerden gösteriler tertip edilmiştir. Bu Kanun, “bardağı taşıran son damla”¹⁷¹ olmuş ve 27 Mayıs 1960'ta askerî yönetimin iktidara el koyması ile sonuçlanmıştır.

¹⁷¹ Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 354.

7.5. Kamu Hizmetine Girme Hakkı

Anayasa’da kamu hizmetine girme hakkında temel hak ve hürriyetlerin düzenlendiği bölümde değil, Çeşitli Maddeler başlıklı Altıncı Bölümde düzenlenmiştir. Anayasa’nın 92. maddesine göre, siyasî hakları kullanmayı haiz her Türkün ehliyet ve hak edişine göre Devlet memuriyetinde istihdam edilmek hakkı olduğu belirtilmiştir. 93. maddede göre memurların niteliği, hakları, görev, maaş, atama, görevden alınma, terfi ve ilerlemelerinin kanunla düzenleneceği; 94. maddede kanuna aykırı amirin emrine itaat eden memurun mesuliyetten kurtulamayacağı ifade edilmiştir.

Anayasa’da Türk vatandaşlarının ehliyet ve hak edişine göre kamu hizmetine girme haklarının olduğu belirtilmişse de uygulamada çeşitli sorunlar bulunmaktadır. Öncelikle kanunlarda vatandaşlığın esas alınmasından ziyade soy bağına ait ibareler kullanılmıştır. Örneğin 18/3/1926 tarihli ve 788 sayılı Memurin Kanunu’nun 4. maddesinde memur olmanın şartları arasında “Türk olma”ya yer verilmiştir. Anayasa her ne kadar Türk kelimesinden ne anlaşılması gerektiğini vatandaşlık anlamında belirtmişse de uygulama, farklı şekilde olmuştur. Ayrıca 14/7/1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nun 48. maddesinde düzenlendiği gibi “Türk vatandaşı olmak” demek varken “Türk olmak” şeklinde ifade etmek insan haklarına uygun bir düzenleme tarzı değildir. Uygulama da özellikle sınav ilanlarında kamuda istihdam edilme, etnik olarak Türk olma şartına bağlanmıştır. Örneğin Ankara Askerî Baytar Mektebine Talebe Kayıt ve Kabulü, Harp Akademisi Komutanlığı ve Askerî Veteriner Okuluna Talebe Kayıt ve Kabulü ile ilgili gazete ilanlarında şartlar arasında “Türkiye Cumhuriyeti tebaasından ve Türk ırkından olmak” ibaresine yer verilmiştir.¹⁷²

Memurin Kanunu’nun 4. maddesinde belirtilen ecnebi kız ve kadınları ile evli olmamak şartı da kamu hizmetine girmede insan haklarına aykırı bir düzenlemedir. Ayrıca Kanun’un 6. maddesinde kadınların memur ve müstahdem olmaları caiz görülürken kadınların ne gibi hizmetlerde istihdam edileceklerinin her bakanlığın kanununda düzenleneceğinin öngörülmesi eşitlik ilkesi ile bağdaşmamaktadır. Kanun’un 10. maddesinde memurun sicil dosyasında ismi, mahlası, lakabı, mezhebi ve milliyetine yer verileceği belirtilmiştir.

¹⁷² Yıldız, a.g.e., s. 327-333.

Müslüman olmayanlar “Kanun-i Esasi vatandaşı” olarak kabul edildiğinden istisnai durumlar haricinde kamuda istihdam edilmemiştir.

7.6. Vergi Ödevi

Anayasa'nın 84. maddesine göre vergi, devletin genel gider masraflarına halkın katılması demektir ve buna aykırı olarak gerçek veya tüzel kişiler tarafından veya onlar adına vergi, aşar ve başka yükümlülük getirilmesi yasaktır. 85. maddede de vergilerin ancak bir kanun ile konulacağı ve toplanacağı, devlet, il özel idareleri ve belediyeler tarafından teamülen alınmakta olan vergi ve yükümlülüklerin yeni düzenleme yapılana kadar alınmaya devam edeceği belirtilmiştir.

8. 1924 Anayasası'na İnsan Hakları Bağlamında Yöneltilen Eleştiriler

8.1. Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanmasının Kanuna Bırakılması

Anayasa'da bazı hak ve hürriyetler düzenlenmekle birlikte bunların sınırlandırılması kanuna bırakılmıştır. Anayasa'ya aykırılığı önleyecek bir mekanizma öngörülmemesi sebebiyle bu dönemde Anayasa'ya aykırı birçok kanun çıkarılmıştır. Bu sistemde Anayasa'ya aykırılık yargısal olarak ileri sürülemediğinden, kanun ile Anayasa'nın hak ve hürriyetlere dair hükümleri askıya alınmıştır. Bu sebeple dolaylı olarak Anayasa'yı değiştirmenin mümkün olduğu ifade edilmiştir.¹⁷³

Liberal demokrasilerde yasama organının hak ve hürriyetleri kanunla düzenlemesinin hak ve hürriyet ortamının oluşmasında yeterli olduğu görüşü zamanla değerini kaybetmiştir. İki dünya savaşı arasında hak ve hürriyetlerin güvence altına alınamaması acı bir şekilde tecrübe edilmiştir. Bu sebeple insan hakları bakımından en tehlikeli organın hükümet değil, Meclis olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁴ Ünlü hukukçu Hauriou da şöyle demiştir:

¹⁷³ Özbudun, a.g.e., s. 10.

¹⁷⁴ Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, s. 265.

*“Zamanımızda yıkılması gereken son bir Bastil kalmıştır, o da mutlak bir hâkimiyete sahip olduğuna inanan parlamentolardır.”*¹⁷⁵

Anayasa, kanunların Anayasa’ya uygunluğu ve aykırılığı konusunda kaide ve ölçü belirlememiştir.¹⁷⁶ Özellikle yargı yolunun kapatıldığı durumlarda hak ve hürriyetlerin ihlalinin ileri sürebilmek bile mümkün olmamıştır. Her ne kadar dilekçe hakkı kullanılabilirse de bu yol, etkin bir çözüm üretmekten uzaktır. Örneğin Varlık Vergisi ile ilgili işlemlere kanun ile yargı yolu kapatılmış ve böylece ihlallerin mahkeme önünde takibi bile sağlanamamıştır. Maliye Bakanlığına 1943 yılı Ocak ayına kadar on bini aşkın başvuru yapılmışsa da sadece vefat veya iflas edenlere ilişkin bazı tahakkuklar iptal edilmiştir.¹⁷⁷

Hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasının tamamen kanuna bırakılması, Anayasa’da öngörülen hak ve hürriyetleri anlamsız bırakmıştır.¹⁷⁸ Bu bakımdan Meclis iradesine hiçbir sınırlama getirilmemesi büyük bir aksaklıktır.¹⁷⁹

8.2. Hak ve Hürriyetlerin Korunmasını Sağlayacak Bir Mekanizmanın Öngörülmemesi

Anayasa vatandaşların hak ve hürriyetlerini koruyacak ve iktidar partisinin insan haklarına aykırı kanun çıkarmasına engel olabilecek bir mekanizma öngörmemiştir. Anayasa’nın 103. maddesinde belirtilen “Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tatil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilatı Esasiye Kanunu’na münafi olamaz.” hükmü, hukukî teminata bağlanmadığından Anayasa, ölü doğmuştur.¹⁸⁰ Haklı olarak iktidarı, vatandaşların hak ve hürriyetlerine aykırı düzenleme yapmaktan ve uygulamaları benimsemekten önleyecek tek engelin dört senede bir yapılan seçim endişesi olduğu dile getirilmiştir.¹⁸¹

Maddenin görüşmeleri sırasında, Anayasa maddeleri aleyhine uygulama

¹⁷⁵ Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, s. 266.

¹⁷⁶ Başgil, İlimin Işığında Günün Meseleleri, s. 62.

¹⁷⁷ Lewis, a.g.e., s. 298.

¹⁷⁸ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, s. 242.

¹⁷⁹ Mumcu; Küzeci, a.g.e., s. 237.

¹⁸⁰ Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, s. 495.

¹⁸¹ Başgil, İlimin Işığında Günün Meseleleri, s. 57.

olursa ne olacağı belirtilmediği dile getirilmişse de, konunun üzerinde pek durulmadan madde kabul edilmiştir.¹⁸²

Anayasa'nın 103. maddesi doğrultusunda kanunların Mecliste yapılması ve görüşülmeleri esnasında Anayasa hükümlerinin üstünlüğünü öngören bir düzenleme, 2 Mayıs 1927 TBMM Dâhili Nizamnamesi'nin 37. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre, komisyonlar, kendilerine havale edilen teklif ve tasarıları ilk önce Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun metin ve ruhuna aykırı olup olmadığını tetkik etmekle görevli olup teklif veya tasarı Teşkilatı Esasiye Kanunu'na aykırı görülürse gerekçesi belirtilerek maddelerin görüşülmesine geçilmesi reddedilecektir. Her ne kadar İctüzükte bu şekilde düzenleme mevcut olsa da düzenleme, siyasî bir denetim mekanizması şeklinde olup, Anayasa'ya aykırılık incelemesinin etkin bir şekilde yapılmasını temin edememiştir. Bu durumun gerçekleşmesinde Meclis, hükümet ve cumhurbaşkanlarının seçim dönemlerine göre görev yapmaları ve genellikle aynı siyasî eğilimde olmaları da etkili olmuştur. Anayasa'ya aykırılığı iddia edilen hususlar da siyasi sebeplerle reddedilmiştir. Şapka İktisâsı Hakkında Kanun Teklifinin Anayasa'ya aykırı olduğunu iddia eden Nurettin Paşa'ya, dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey şu şekilde cevap vermiştir:

Memleketin menfaatini gerektiren şeyler hiçbir vakit Anayasa'ya aykırı olmaz, olmamakla sınırlıdır.”¹⁸³

Anayasa'nın 35. maddesinin ikinci fıkrasında Teşkilatı Esasiye Kanunu ve bütçe kanunları hariç olmak üzere Cumhurbaşkanının uygun görmediği kanunları bir daha görüşülmek üzere gerekçesi ile birlikte Meclise tekrar görüşülmek üzere on gün içerisinde iade edeceği öngörülmesine rağmen, 1924 Anayasası döneminde bu yetki cumhurbaşkanları tarafından kullanılmamıştır. Bu yetki kullanılabilseydi kısmen Anayasa'ya aykırı düzenlemelerin kanunlaşmasına engel olunabilirdi. Ancak bu hükmün uygulanmamasında, cumhurbaşkanlarının kendilerini Mecliste çoğunluğa sahip siyasî partinin resmi veya manevi lideri olarak görmeleri ve bir parti ve hükümet organı gibi hareket etmeleri etkili olmuştur.¹⁸⁴

¹⁸² Gözübüyük, Sezgin, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 465 - 466.

¹⁸³ Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – I 1924 – 1930 Devrimler ve Tepkileri, s. 170.

¹⁸⁴ Kubalı, a.g.e., s. 164.

Uygulamadan kaynaklanan ihlalleri önlemek veya bunların cezaî takibinin yapılması için adlî ve idarî yollara başvurulması mümkünken kanundan kaynaklanan bir hak ihlali için başvuru mercii Anayasa'da öngörülmemiştir. Kanunların Anayasa'ya aykırılığını tespit ederek yasama organını frenleyecek bir mekanizma öngörülmemiş olması sebebi ile, hak ve hürriyetler bakımından en tehlikeli kuvvetin kanun koyucu olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁵

Anayasa'nın 103. maddesinde belirtilen kanunların Anayasa'ya aykırı olmayacağı hükmüne göre, Anayasa'ya aykırı kanunların mahkemeler tarafından def'i yoluyla denetiminin yapılmasının mümkün olduğu bazı hukukçular tarafından belirtilmiştir.¹⁸⁶ Ancak millet egemenliği ve meclisin üstünlüğü benimsendiğinden ve Anayasa'nın 52. maddesine göre, kanunların Anayasa'ya uygunluğu değil, tüzüklerin kanunlara uygunluğunun tespiti görevi Meclise verildiğinden, kanunların Anayasa'ya uygunluğunu içtihat yoluyla sağlamak hukuken çok zordu. Uygulamada da Anayasa'nın 103. maddesi hükmünün mahkemelerin kanunların Anayasa'ya uygunluğunu denetleyeceği şeklinde anlaşılmasına yönelik birkaç başarısız deneme haricinde yargısal bir içtihat oluşturulabilmesi sağlanamamıştır. Yargıtay Hukuk Genel Kurulunun 4 Şubat 1931 tarihli kararıyla kanunların Anayasa'ya aykırılığı sebebi ile bunları uygulamamanın hâkimlerin görev ve yetkilerine girmedığı belirlenmiştir. Danıştay da benzer yönde tutum almıştır.¹⁸⁷

Böylece zaten birkaç denemeden başka örneği bulunmayan girişim engellenmiştir. Kanunların Anayasa'ya uygunluğunun denetimi yolu içtihat ile sağlanamayınca, dönem içerisinde de pek çok kişi kanunların Anayasa'ya uygunluğunu denetleyecek bir Anayasa Mahkemesi kurulması gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁸⁸

Meclis çoğunluğunun hükümeti oluşturması sebebiyle parlamenter denetim yolları, insan haklarının korunması gayesi ile pek kullanılmamıştır. Genel-

¹⁸⁵ Başgil, İlimin Işığında Günün Meseleleri, s. 78.

¹⁸⁶ Kubalı, a.g.e., s. 164; Başgil, Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri, s. 121; Erdal Onar, Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler, Ankara, 2003, s. 165 – 166; Turhan Feyzioğlu, Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazaî Murakabesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 19-1, Ankara, 1951, s. 333 – 335.

¹⁸⁷ Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 320 – 321.

¹⁸⁸ Feyzioğlu, Demokrasiye ve Diktatörlüğe Dair, s. 67.

de muhalefet partilerine mensup milletvekillerince kullanılan denetim yolları Anayasa'nın 22. maddesinde öngörülmüştür. Soru, gensoru ve meclis soruşturmasının Meclisin yetkilerinden olduğu ve bunların İçtüzük'te düzenleneceği belirtilmiştir.

İçtüzük'ün 149 ila 156. maddelerinde düzenlenen yazılı ve sözlü soru, belirli konular hakkında bilgi talebini sağlamayı hedeflemektedir. Bu denetim yoluna, hükümet üzerinde etki yapmaktan ziyade kamuoyunda etkisi olması sebebi ile başvurulmaktadır.¹⁸⁹ İçtüzük'te 28/12/1957 tarihinde yapılan değişiklikle; soruların sadece cuma günleri bir saat süre ile sorulması, aynı milletvekilince ikiden fazla soru sorulmaması, karşı cevap süresinin on beş dakikadan beş dakikaya indirilmesi, cevap verme sürelerinin uzatılması ve "memleketin emniyet ve selameti mülahazası ile cevap vermekten imtina" edilebilmesine imkân tanınması öngörülmüştür.

Gensorunun görüşülebilmesi için müzakeresiz işaret oyuna başvurulmakta olduğundan iktidar partisinin Mecliste çoğunluğu elinde bulundurması sebebi ile bu denetim yolu işletilememiştir.

Meclis soruşturması ile başbakan ve bakanların cezaî ve malî sorumluluklarını gerektiren bir iddiadan hareket ederek soruşturma yapılması talep edilmektedir. 1924 Anayasası döneminde kurulan Meclis soruşturması komisyonlarından sadece Van'ın Özalp İlçesinde otuz üç kişinin yargılanmadan öldürülmesi hadisesi insan hakları ile doğrudan ilgilidir. 6 - 7 Eylül 1955 tarihlerinde İstanbul ve İzmir'de gayrimüslimlerin mallarının yağmalanması hadisesinin etkilerini siyaseten azaltmak isteyen DP, 1943 yılındaki otuz üç kişinin öldürülmesi olayı hakkında 15/8/1956 tarihinde Meclis Soruşturması Komisyonu kurmuştur. Görüldüğü üzere iktidara gelmelerinin üzerinden uzun bir süre geçmesinden sonra komisyonun kurulması da olayın siyasî amaçlı olduğunu göstermektedir.

İçtüzük'ün 177. maddesine göre Meclis bir konu hakkında re'sen bilgi edinmek isterse de soruşturma komisyonu kurabilir. Esasında bu yol her ne kadar Meclis soruşturması olarak İçtüzük'te adlandırılrsa da gerçekte Meclis araştırması mahiyetindedir. Bu yol kullanılarak insan haklarının korunmasına katkı sağlanabilir. Ancak uygulamada insan haklarının korunmasına veya insan hakları ihlallerinin önlenmesine katkı sağlamak bir yana meclis soruştur-

¹⁸⁹ Kubalı, a.g.e., s. 167.

ması DP'nin son döneminde muhalefeti susturma gayesi ile kullanılmıştır. DP Meclis Grubunun talebi üzerine CHP ve bir kısım basın faaliyetleri hakkında Meclis Tahkikatı açılması 18/4/1960'da kabul edilmiştir.

9. Sonuç

Siyasal bir rejim olarak, Kemalist dönemin otoriter, seçkin ve vesayetçi nitelikte olduğu genel olarak kabul görmektedir. Hatta bazıları bu dönemi değişik bir tür diktatörlük olarak nitelendirmişlerdir.¹⁹⁰ Atatürk de 1930'da genel durum hakkında şöyle demektedir:

“Bugünkü manzara aşağı yukarı bir dictature manzarasıdır (...) [ve] Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessesese, bir istibdat müessesesidir.”¹⁹¹

Bu sebeple hak ve hürriyetlerin korunması noktasında hem kanunî hem de uygulamada ihlaller ile karşılaşmıştır. Hak ve hürriyetler sınırlandırılmış, baskı ve şiddet politikası tatbik edilmiştir. Baskıların özellikle işçi sınıfını, solu, dinî ve etnik hareketleri hedef aldığı ifade edilmiştir.¹⁹²

Anayasa'nın kabulünden Şeyh Sait İsyamı'na kadar görece rahat olan durum isyanla birlikte ortadan kalkmıştır. Rejimin yerleşmesinin sağlandığı 1925 ile 1929 yılları arası, hak ihlallerinin yoğun yaşandığı “şiddet politikası”¹⁹³nin uygulandığı bir dönem olmuştur. Sonrasında ise yaşam hakkı ve kişi hürriyeti açısından az tehlikeli olmasına rağmen rejime karşı siyasi faaliyet yasaklanmış ve gazeteler sıkı denetim altında tutulmuştur.¹⁹⁴

Laikleşme, uluslararası kuralların benimsenmesi ve önemli hukuk devrimlerinin yapıldığı Atatürklü yıllarda otoriter yönetim sonucu hak ve hürriyet

¹⁹⁰ Lewis, a.g.e., s. 289; Tunçay, a.g.e., s. 16.

¹⁹¹ Cemal Kutay, Mustafa Kemal'in Önlenebilir Demokrasi Girişimi Serbest Cumhuriyet Fırkası, İklim Yayıncılık, İstanbul, Mayıs 2004, s. 58 – 59; Fethi Okyar, Üç Devir'de Bir Adam, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 392 – 393. (Eserin ilerleyen sayfalarında (s. 443) Atatürk'ün başka bir vesileyle şunu söylediği aktarılmaktadır: “Ben Cumhuriyet'i tesis ettim. Fakat bugün idare şekli Cumhuriyet midir, diktatörlük müdür, şahsi hükümet midir, belli değildir. Ben fani bir insanım. Ölmeden evvel isterim ki millet hürriyete alışsın. Bunun için de bir muhalif fırka tesis ediyorum.”)

¹⁹² Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, s. 306.

¹⁹³ Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 314.

¹⁹⁴ Lewis, a.g.e., s. 289.

ortamı sağlanamamıştır. Geçmişe ait değerlerin ortadan kaldırılarak yerine Batılı devletlerce benimsenen değerlerin konması, özellikle dindar kesim ile büyük ölçüde Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde yaşayan Kürtlerde tepkiye yol açmıştır. Bu iki kesimin hak ve hürriyetlerini kullanmasında önemli sorunlar ile karşılaşmıştır.

Tek parti döneminde eskiye ait değerlerin yerine bir inanç boyutunda ulusçuluk konulmuştur.¹⁹⁵ Türk dil ve kültürüne dayalı ulusçuluk anlayışı doğrultusunda etnik ve gayrimüslim gruplar Türkleştirilmeye çalışılmıştır. Temel hak ve hürriyetlerin kullandırılmasında Türk kültürünü benimseyenler diğerlerine göre daha avantajlı olmuştur.

Atatürk'ün ölümünü müteakip hak ve hürriyetlerin genel görünümünde gerileme yaşanmıştır. Savaş yıllarının sıkıntı ve gerginliği, seferberlik yükü, yabancı casusluk ve sızma tehlikesinin de etkisi ile bu dönemde diktatörlüğe biraz daha yaklaşılmıştır.¹⁹⁶ Bu dönemde basın ve yayın organları sıkı bir şekilde denetlenmiş, şiddet içermeyen fikirler cezalandırılmış ve polis yetki ve eylemleri genişlemiştir.

Tek parti döneminde (1923 – 1945) Devletin bireylerin hak ve hürriyetlerini teminat altına alması bir hedef olarak belirlenmemiştir. Milli Mücadeleden sonra temel hedef ülkenin çağdaş uygarlık seviyesine ulaştırılması olup bunun için de devrimlerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Her ne kadar çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak için bireylerin hak ve hürriyetlerinin sağlanması gerekse de, hak ve hürriyetlerin sağlanması bir politika olarak benimsenmemiş ve bunun gerçekleşmesine yönelik bir çalışma yapılmamıştır. Hukuk devrimleri ile insan hak ve hürriyetlerinin alt yapısı belirlenmişse de uygulamada fevkalade hak ve hürriyet ihlalleri ile karşılaşmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında, uluslararası konjonktürün de katkısıyla Türkiye tercihinin açık bir şekilde liberal ve parlamenter demokrasi yönünde yapılmıştır. Çok partili siyasî hayata geçilmiştir. Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yapılarak muhalif grupların kendilerini ifade etmeleri sağlanmıştır. Özellikle sıkıyönetimin kaldırılmasıyla düşünce, ifade ve basın hürriyetinin alanı belirgin bir şekilde genişlemiştir. 1946 yılında yapılan ilk çok partili seçimlerle birlikte demokratikleşme süreci hızlanmıştır. 1950'de iktidar, Cum-

¹⁹⁵ Tunçay, a.g.e., s. 333, 336.

¹⁹⁶ Lewis, a.g.e., s. 303.

huriyetin kurucusu CHP'den DP'ye geçmiştir. İktidarın el değişiminde önemli bir sorun yaşanmaması dikkat çekici olup tek partili dönemin demokrasiye hazırlık dönemi olduğunu göstermektedir.

Hak ve hürriyet alanının genişletilmesi vaadi ile iktidara gelen DP, ilk yıllarında önemli kanunî düzenlemelerle gerçekten hak ve hürriyetlerin önünü açmıştır. 15/7/1950 tarihli ve 5680 sayılı Basın Kanunu'ndaki düzenlemeler demokratik sistemlerle karşılaştırılabilecek düzeydedir.¹⁹⁷ Ancak bu hak ve hürriyetlerin genişletilmesi havası uzun sürmemiş olup yeniden Anayasa'nın benimsediği çoğunlukçu demokrasinin de etkisiyle otoriter yönetim hakim olmaya başlamıştır. 1954'den itibaren ülkenin ekonomik durumunun da kötüye gitmesinin etkisi ile hak ve hürriyetler sınırlandırılmaya başlanmıştır. Özellikle ifade ve basın hürriyeti ile siyasî faaliyette bulunma hürriyeti sınırlandırılmıştır.

1957 seçimleri sonrası hak ve hürriyetlerin son derece keyfi bir biçimde sınırlandırılması ve iktidarı frenleyecek bir denetim mekanizmasının olmaması ülkeyi adeta kaosa sürüklemiştir. Kaos ortamında iktidarın, muhalefetin her hareketine karşı fevri bir şekilde cevap vermeye, karşılıklı bulunmaya ve hatta kanunî düzenleme yapmaya girişmesi 27 Mayıs 1960'ta askerî müdahale ile neticelenmiştir. Ancak bu süreçte iktidarın gücünü keyfi bir biçimde kullanması ve askerî müdahale yapılması, büyük ölçüde toplumda demokratik ve siyasî kültürün bulunmamasından kaynaklanmıştır.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Kapani, a.g.e., s. 113.

¹⁹⁸ Mumcuoğlu, a.g.e., s. 177.

KAYNAKÇA

- AFETİNAN, A., Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969, Ankara.
- AHMAD, Feroz, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945 – 1980), Çeviren: Ahmet Fethi, 3. Baskı, Hil Yayın, İstanbul, Ekim 2007.
- AKAD, Mehmet ve DİNÇKOL, Bihterin Vural, Genel Kamu Hukuku, Der Yayınları: 287, İstanbul, 2006.
- ALDIKAÇTI, Orhan, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1970.
- ALGAN, Bülent, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Seçkin Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, Haziran 2007.
- ARSEL, İlhan, Türk Anayasa Hukuku, Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş. Matbaası, Ankara, 1959.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk Söylev, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- AVCIOĞLU, Doğan, Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın), Bilgi Yayınevi, Üçüncü Basım, Ankara, Temmuz 1969.
- AYBARS, Ergün, İstiklal Mahkemeleri, Ayraç Kitapevi, Ankara, Ocak 2009.
- BALİ, Rifat N., Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923 – 1945), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- BAŞGİL, Ali Fuat, Klasik Ferdi Hak ve Hürriyetler Nazariyesi ve Muasır Devletçilik Sistemi, Ankara Hapishane Matbaası, Ankara, 1937.
- BAŞGİL, Ali Fuat, Esas Teşkilat Hukuku, Baha Matbaası, İstanbul, 1960.
- BAŞGİL, Ali Fuat, İlimin Işığında Günün Meseleleri, Derleyenler: Ali Hatipoğlu İsmail Dayı, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1960.
- BAŞGİL, Ali Fuat, Demokrasi Yolunda, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1961,
- Düşünce Özgürlüğü, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul, 1998.
- FEYZİOĞLU, Turhan, Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazaî Murakabesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 19-1, Ankara, 1951.
- FEYZİOĞLU, Turhan, Demokrasiye ve Diktatörlüğe Dair, İstanbul Matbaacılık, İstanbul, 1957.
- GOLOĞLU, Mahmut, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – I 1924 – 1930 Devrimler ve

- Tepkiler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mayıs 2007.
- GOLOĞLU, Mahmut, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – II 1931 – 1938 Tek Partili Cumhuriyet, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat 2009.
- GÖZE, Ayferi, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, Beta Basın Yayın Dağıtım, 7. Bası, İstanbul, 1995.
- GÖZLER, Kemal, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, Anayasa Hukuku, 14. Bası, Ankara, Mart 2006.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref ve SEZGİN, Zekâî, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, Ankara, 1975.
- KABOĞLU, Özgürlükler Hukuku, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, Kasım 2002.
- “Kader Bizi Una Değil, Üne İtti” Çağlayangil’in Anıları, Hazırlayan: Tanju Cılızoğlu, Bilgi Yayınevi, İstanbul, Haziran 2007.
- KAPANİ, Münci, İcra Organı Karşısında Hâkimlerin İstiklali, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları: 93, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1956.
- KAPANİ, Münci, Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara, 1993.
- KARA, İsmail, Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm, Dergah Yayınları, İstanbul, Haziran 2008.
- KARPAT, Kemal, Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi (1876 – 1980), Çeviren: Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, Mayıs 2007.
- KARPAT, Kemal, Türk Demokrasi Tarihi, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara, Ekim 2008.
- KİLİ, Suna ve GÖZÜBÜYÜK, Şeref, Türk Anayasa Metinleri “Senedi İttifaktan Günümüze”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.
- KÖKER, Levent, Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2009.
- KUBALI, Hüseyin Nail, Türk esas Teşkilât Hukuku Dersleri, İstanbul Tan Matbaası, 1960.
- KUTAY, Cemal, Mustafa Kemal’in Önlenebilir Demokrasi Girişimi Serbest Cumhuriyet Fırkası, İklim Yayıncılık, İstanbul, Mayıs 2004.
- LEWIS, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.
- MANGO, Andrew, Atatürk, John Murray, London, 2004.
- MUMCU, Ahmet, KÜZECİ, Elif, İnsan Hakları & Kamu Özgürlükleri, Savaş Yayınları, Ankara, 2003.

- MUMCUOĞLU, Maksut, Çağdaş Demokrasi Kuramlarında Katılma ve Türkiye’de Katılmanın Gelişimi, Ankara, 1982.
- OKUTAN, M. Çağatay, Tek Partili Dönemde Azınlık Politikaları, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ağustos 2009.
- OKYAR, Fethi, Üç Devir’de Bir Adam, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.
- ÖZBUDUN, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1995.
- ÖZGÜREL, Avni, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İktidar Oyunu, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2009.
- SOYSAL, Mümtaz, Anayasaya Giriş, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 271, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.
- SOSYAL, Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, On Birinci Baskı, İstanbul, 1997.
- ŞAHİN, Adil, Türkiye’de İnsan Hakları Birinci Kitap Siyasal parti Programları, Hükümet Programları ve Uygulama (1920-1930), Beta Basım, İstanbul, Mayıs 2005.
- TANÖR, Bülent, Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu, BDS Yayınları, İstanbul, 1990.
- TANÖR, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları 9. Baskı, İstanbul, Ekim 2000.
- TBMM Zabıt Ceridesi
- TEZİÇ, Erdoğan, Anayasa Hukuku, Beta Yayınları, Dördüncü Bası, İstanbul, 1997.
- TUNAYA, Tarık Zafer, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1969.
- TUNAYA, Tarık Zafer, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2002.
- TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876 – 1938) Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Temmuz 2003.
- TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ağustos 2004.
- TUNÇAY, Mete, Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923 – 1931, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.
- TURAN, Sevgi Atak, Formation of Authoritarian Secularism in Turkey: Ramadans in the Early Republican Era (1923-1938), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2004.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

YILDIZ, Ahmet, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919 – 1938), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

ZÜRCHER, Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2003.